بەرەو راستکردنەوەی
مێژووی سیاسیمان
(١)

کوردستان

چۆن داگیرکرا و دابەش کرا

نووسینی
سەلام ناوخۆش

چاپی دووەم
١٤٢١ _ ٢٠٠٠

بەرەو ڕاستکردنەوەی
مێژووی سیاسیمان
(١)

کوردستان

چۆن داگیرکرا و دابەش کرا؟!

نووسینی
سەلام ناوخۆش

چاپی دووەم
١٤٢١ — ٢٠٠٠

پێشەکی

مێژووی کورد وا لە تاکی کـورد شـێواندراوە کـە بـە جـۆرێ لـە هـەندێ حاڵـەتدا لەستەم بێ بتوانێ "داگیرکەر" لە "رزگارکـەر" جیـا بکاتـەوە. ئـەو حاڵەتـە سـایکۆلۆژیەش چەندەها فاکتەر لە پشتیەوەن. راگەیاندنی رۆژئاوا و "مەدەنیەت" و پێشـکەوتنی رۆژئـاوا و کاریگەری رۆژئاوا بەسەر دەوڵەتە ئەقلیمیەکان و هەندێ لە سەرانی رۆژهەڵات هـەندێ لـەو هۆکارانەن لەمەش زیاتر، رۆژئاوا نەک هەردەبـەوێ و هـەوڵی داوە خـۆی وەک رزگارکـەر دەربخات بەڵکو پیلوانی خۆی لە ناوچەکە وا تەلقین داوە کەسەر لە تاکی کورد بشـێوێنن وای زەن پێ ببەن کە ئیسلام خۆی داگیرکردنی بە سەر کورد سەپاندوە. وەک بڵێی کورد کاتی خۆی دەوڵەت و نیشتمانی سەربەخۆ و دینی هەبووە ئیسلام هاتووە دەوڵـەتی داگـیرکردوەو کەسایەتی کوردی داروخاندووە ؟! کەچی لەراستیدا کاتـێ ئیسـلام هاتـە کوردستان کـورد زیاتر لە هەزار ساڵ بوو دەوڵەت و کەلەتورو مێژووی لە ژێر دەسەڵاتی ساسانییەکان بوو، بۆیە ئیسلام بۆ کورد هێزێکی رزگارکەری رۆحی و دینی و کـەلتوریو هـەتا قـەومیش بـوو، ئەمەش شتێکی چاوەڕێکراوبوو هەروەک ڕوشیدا کـورد لـە زۆر شـوێن بـەبێ شـەڕ بوونـە ئیسلام و هاریکاری سوپای ئیسلامیان کرد، بەنەمانی دەسەڵاتی شـەرعی ئیسـلام، گلـۆرەی کورد کەوتە لێژی، نەتەوە براکانی لە دینـدا وەک عـەرەب و فـارس و تـورک نـەک هـەر پشتیان لە دین و مێژوو کرد، بەڵکو سەرانی ئەو میللەتانە هەرچیان لە دەست هات لـە دژی کورد دریغیان نەکرد لە ئاکام کورد باجی ئەو برایەتییەی دایەوە.

ئەو هەڵوێستەی سەرانی ئەو میللەتانە، دەتوانرێ بە دوو هۆ لێک بدرێتەوە:

یەک: بەحوکمی ئەوەی ئەوان لە مێژوودا خاوەن ئیمپراتۆریـەت بـوون وەک ئیمپراتۆریـەتی ئەمەوی و عەباسیو عوسمانی و قاجاری و سەفەوی.

دوو: دەوری رۆژئاوا لە دروست کردنی ئەو هەڵوێستەدا.

ئەم کتێبە لە پێنج بەشی پێکهاتووە.

بەشی یەکەم تایبەت بە مەسەلەی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم وکاریگەری لـەو بیرۆکەیـە لـە دروست کردنی ململانێ لە نێوان گەلانی رۆژهەڵاتدا بەتایبەتی گـەلانی نـاو ئیمپراتۆریـەتی عوسمانی.

بەشی دووەم تایبەتە بە گروپی ئیتحادو تەرەقی وستراتیژیەتی و ئائدیۆلۆژیای ئەو گروپـە و هەڵوێستیان بەرامبەر بە کورد و مەسەلەی کورد. لەم بەشەدا جەخت لەسەر ئەوەکراوە کە ئەو گروپە گروپێکی دەستکردی یەهود و رۆژئاوا بوونــە دەورێکـی زۆر گرنگیـان بینیـوە لـە روخاندنی خەلافەتی ئیسلامیدا بە جۆرێ ئینقلابەکەی ۱۹۰۸ سەرەتای روخانی خەلافەت بووە.
بەشی سێ یەم لەبارەی کەمالیەت و شەڕی سەربەخۆیی کەمالی‌یەکان هـەروەها هەڵوێسـتی بەرایی و کۆتایی کەمالیەت لەبەرامبەر خەلافەت و مەسەلەی کورد دا.
بەشی چوارەم تایبەتە بە هەڵوێستی ئینگلیز لە بەرامبەر مەسەلەی کورد لەم بەشەدا ئەوە خرایەتە ڕوو کە ئینگلیز چۆن لەبەرایی دا هەوڵی دەدا ئینشقاق لە نێو سەرانی کورد دروست بکات لە لایەک لە ژێرەوە رێککەوتنامەی سایکس بیکۆی دارێژت بوو لە لایەکی دیش بە
جۆرێکی شاراوە بە پەیمانی سیڤەر کوردی چەواشە دەکرد و کەمالیەتی سەردەخست.
بەشی پێنجەم لە پەیمانی سیڤەر و لۆزان دەدوێ لـەم بەشـەدا هـەوڵ دراوە ئـەو هۆکارانـە بخرێتە ڕوو کە دەوری گرنگیان هەبوو لە تـەواو لکـاندنی کوردسـتانی باشـوور بـە عـێراقی عەرەبی هەروەها پێ داگرتنی بـەریتانیا لەسـەر جـێ بـەجێ کردنـی داگـیرکردن و دابـەش کردنی کوردستان لەرێگای کۆمەڵەی گەلانەوە.
لەئاکام ئەوە دەرخراوە کـەرۆژئاوا بەسـەرکردایەتی ئینگلـیزو سـۆڤیەتی ئەوسـا مەسـەلەی دابەش کردنی کوردستانیان کردۆتە مەسەلەیەکی حەتمی.

سلام ناوخۆش

۲۷/ ۵/ ۲۰۰۰

بەشی یەکەم

سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم و بنەمای داگیرکردنی فکری وعەسکەری

١-دووچەمکی ستراتیژ جیاواز

ئەمڕۆ دووچـەمکی سـۆزی نەتەوایـەتی و ناسیۆنالیزم (بـیری نەتـەوە پـەرستی) لەلای زۆر کەس بەمەبەست و بێ مەبەست تێکەڵ یەك دەکرێن، جـابۆ ئـەوەی تـەم و مـژ لەنێوان ئەودووچەمکە نەهێڵین، وادەخوازێ، هەردووك روونبکرێنەوە.ئەوەی من لەسۆزی نەتەوایەتی گەیشتبم، سۆزی نەتەوایەتی خەسڵەتێکی مرۆڤانەیە، هەڵوێستی مرۆڤـە بەرامبەر ئەو گەل و دەوروبەری تێیدا دەژێ. ئەو سۆزەش فیترەیەکی خوایی‌یە، بـەواتای ئەوسۆزە لەسەر عەقیدەیەك دامەزراوە، هەر ئەو عەقیدەیەش مرۆڤ ئاراستە دەکا بەرەو چاککردنی کۆمـەڵ و پاراستنی بەرژەوەندییە سـتراتیژیەکانی نیشـتیمان لـە هـەموو نەیارێك، هەروەها پێویستە ئەوەش بوترێ، کە ئیسلام نـەفی سـۆزی نەتەوایـەتی ناکـات بەمەرجێ ئەو سۆزە لە چوار چێوەی جیهانبینی ئیسلامی دابێ‌و بەتێروانینێکی مـەعریفی ئیسلامی مامەڵە لەگـەڵ تاکەکانی کۆمەڵەکـەی بکـات.لەروانگـەی(انصـر أخـاك ظالمـا أو مظلوما) هەڵوێست وەربگرێ، نەك هەموو کەس و دابێکـی کۆمەڵەکـەی قـەبووڵ بکـا. بـە واتای نابێ(مشرك)ێکی نەتەوەی خـۆی خۆشـتر بـوێ لـە موسـڵمانێکی نەتەوەیـەکی تـر. ئـالێرەدا، هێڵـی جیاکـەرەوە لـەنێوان سـۆزی نەتەوایـەتی‌و ناسیۆنالیزم بەدەردەکـەوێ: (لاتجد.......... أو عشيرتهم) ئاسۆی جیهانبینی ئیسلام زۆر لـەوە فراوانـترە، کـە هـەموو جیهانی لە کۆمەڵێکی بچوکی بەرژەوەندی هاوبەش تەسك بکرێتەوە، هەر بۆیە هـەرکاتێك ئەو سـۆزە لەچوارچێوەیـەی سـەرەوە دەرچـوو، ئـەوە لـەچوار چێـوەی فیـترەی مـرۆڤ دەردەچـێ، دەبێتـە مەزهـەب و دینێکـی سـەربەخۆ. بەواتایـەکی تـر، هـەرکاتێك سـۆزی نەتەوایەتی، دەمارگیری نەتەوەیی تـێ کـەوت بووبـە نەتـەوە پەرستی دەبـێ پشـت لـەو مەزهەبە فکرییە بکرێ(دعوها فإنها منتنه).

ناسیۆنالیزمیش، وەك دیاردەیەكی كۆمەلایەتی، یان وەك مەزهەبێكی فیكری، هەر ئایدۆلۆژیایەك بەجۆرێك پێناسەی كردووە، بەلام پێش ئەوەی لە ناسیۆنالیزم بكۆلینەوە، بابەكورتی سەرنجێك لەچەمكی نەتەوە Nation بدەین، بزانین نەتەوە چیە، هەربۆ نموونە(د.ستاروشنكۆ) لەبارەی نەتەوە دەلێ: (نەتەوە ئەو كۆمەلە خەلكانەن كە بەدرێژایی مێژوو دروست بوون و جێگیر بوون، بنەماكانی نەتەوەش زمان و خاك و ئابووری هاوبەش و ژیانی سایكۆلۆژی هاوبەشن).[٣]

كاتێ كۆمۆنیستەكانی یەكێتی سۆڤیەت، مەرجی ئابووری هاوبەشیان بەمەرجی نەتەوە بوونی هەر گروپێكی ئەتنیكی دانا مەبەستێكی سیاسیان لەپال هەبوو، چونكە شتێكی بەلگە نەویستە، كەئابووری هاوبەش تەنها ئەو كاتە دێتەكایەوە كەئەو نەتەوە دەسەلاتی سیاسی یان دەولەتی هەبێت. هەرچی ئیڤانۆڤە: بەشێوەیەكی شاملتر لەنەتەوە دەڕوانێ و دیدو بۆچوونەكەی ئەویش زیتر هەر ئەو گروپە ئەتنیكانە دەگرێتەوە كەسنورێكی جوگرافی دان پێدانراو كۆیان بكاتەوە، هەروەك دەلێ:

(میللەت لە كۆمەلە خەلێك پێك هاتووە كە خاوەنی یەك هەلسوكەوت بن .چ لە لەش و چ لەبارەی دەرونیان، یەك نەریت بیانگرێتەوەو ئامانجیان یەك بێ... ئەو ڕەگەزانەی كە هەلس و كەوتی نەتەوەیەك پێك ئەهێنن و ئەیپارێزن ئەمانەن: یەكێتی ڕەگەز، سنوری جوگرافی، زمان،ئایین، وێژە، كەلەپور، بیرو باوەڕ، چۆنێتی ژیان، یەكێتی رامیاری، مێژووی هاوبەش، هەروەها هاوبەشی لەڕێڕەوی ڕۆشنبیریدا.٤

ئیسلامیش لەسەر بنەمایەكی ئینسانی باسی بوونی نەتەوە دەكا، جیاوازی هەر نەتەوەیەكیش لە نەتەوەیەكی تر بە ئایەتێكی خودایی دادەنێت. ئەمەو بۆ ئەوەی دەمارگیری نەتەوەیی دروست نەبێ، هەموو نەتەوەكان بەیەك نەتەوە تەماشا دەكا. ئەو نەتەوەیەش عەقیدەیەكی پاك بەڕێوەی دەبات. هەروەها لە دیدی ئیسلامدا هەر

نەتەوەیەك دوو نیشتمانی هەیە، نیشتمانی قەومی خۆی - زێدی خۆی، خاکی باوك و باپیرانی - هەروەها نیشتمانی ئیسلامی -دەوڵەت ئیسلام موڵکەی هەموو نەتەوەیەکی موسڵمانە، بەلآم دەبێ هەستی خۆی بەنەتەوە زانین کە تیرەی بڕبڕەی بوونی نەتەوەیی‌یە بەمەرجێ مامەڵەیەکی مەعریفانەی دەگەڵ بکرێ، ئەگەر نا مرۆڤ بەرەو ناسیۆنالیستی‌و نەتەوە پەرستی ئاراستە دەکا. محمد قطب لە کتێبی (مذاهب فکریة معاصرة) بە کورتی‌و پوختی پێناسەی نەتەوە پەرستی دەکا:

(ڕۆڵەکانی یەك ڕەگەزو زمان پێویستە ولآتیشیان یەك بێت، هەرچەندە خاکیان جیاوازو نیشتمانیان پەرش و بلآوبێت. هەروەها لە ناسیۆنالیزم دەفامرێتەوە، کەئەو ڕۆلآنەی خاوەن یەك ڕەگەزو یەك زمانن خەبات بکەن بۆ ئەوەی نیشتمانیان یەك بگرێتەوە بەجۆرێك تەنیا یەك نەتەوە لە نیشتمانێکی شامیل (گەورەدا) کۆببێتەوە. لەو نیشتمانەش خۆشەویستی بۆ قەومیەت پەیوەستەبەخۆشەویستی بەخاکەوە. بەلآم هەرچۆنێ بێ خۆشەویستی بۆ قەومیەت هەر بە ئەصل دەمێنێتەوە، هەرچەندە یەکێتی خاکیش نەیەتە دی)٦

ناسیۆنالیزم وەك مەزهەبێکی فکری خاوەن تاکتیك و ستراتیژی سەربەخۆ، ئەمڕۆ وەك بەدیلێك بۆ ئیسلام و مارکسیەت، خۆی دەنوێنێ لەبەری ئیسلام ماهیەتی ناسیۆنالیزم تەعبیر لە جاهلیەت دەکا. بەحوکمی ئەوەی هەڵگرانی بیری ناسیۆنالیزمی وەك عەقیدەیەکی فکری‌و سیاسی پەیڕەوی ناسیۆنالیزم دەکەن.هەر بۆیە بەهیچ جۆرێك ناسیۆنالیزم بەبەشێك لە خۆی نازانێ، ئەوانەی بانگەشەی ئەوەش دەکەن کە ناسیۆنالیزمی عەرەبی ڕوحەکەی ئیسلامە یان(العروبە) لە ئیسلام سەرچاوەی گرتووە، ئەوە یا لە ئیسلام و(العروبە) نەگەیشتوون یان مەبەستی سیاسی خۆیان هەیە. بەدیدی ئێمە ڕای دووەم ڕاسترە،ئەمەو ئەگەر بزانرێ کە ناسیۆنالیزم عەقیدەیەکی

دەستکردی مرۆڤەو هەروەها ئاسۆی جیهانبینی ناسیۆنالیزم زۆر بەرتەنگە، هەرچی مارکسیەکانن، ئەوانیش لە هێڵێکی تر، بە ئامانجێکی سیاسی رەدی ناسیۆنالیزم دەکەنەوە.

بەگوێرەی مارکسیەت ناسیۆنالیزم دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی قۆناغی بەناو دەرەبەگایەتیو سەرمایەدارییە. لە قۆناغی شیوعیەتدا ناسیۆنالیزم نامێنێ بە حوکمی ئەوەی بەناو مارکسیەت بە چاوی ئوممەی لەنەتەوە دەڕوانێو بە پێوەری،چینایەتیش مامەڵە لەگەڵ کۆمەڵ دەکات. هەر بۆیە مەسەلەی چینایەتی لەپێشەوەی مەسەلەی قەومیەت دێ. هەروەك لینین دەڵێ:مەسەلەی نەتەوایەتی لەچاو مەسەلەی پرۆلیتاریادا بە پلەیەکی کەم گرنگتر دێت.٧

٢-سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم

لەسەردەمی ئیمپراتۆریەتی رۆمانیدا ئەوروپا یەکەیەکی سیاسی بوو، ئەو یەکە سیاسیە عەقیدەیەکی نەصرانی بەرێوەی دەبرد.هەر وەك چۆن ئەوروپا خاوەن یەکەیەکی سیاسی بوو، کە هەموو گەلان و زمان و رەگەزەکانی ئەورووپی لەخۆدا گرد کردبۆوە.٨

هەروەها خاوەن یەکەیەکی ئایدۆلۆژی بوو، ئەویش دەسەڵاتی کەنیسەی لاتینی رۆما بوو، لەگەڵ بوونیئەو دوو یەکەیەش، یەکەی سیاسیو یەکەی دینی، هێشتا چەمکی ئوممە بە واتا جەوهەرییەکەی پێك نەهاتبوو، لەدیدی ئیمپراتۆریەتی رۆمانیدا دەوڵەتی دایك کە ئوممەی مەجازی ئەورووپی دەگەیاند، دەسەڵاتی موتڵەق بوو هەرچی موستەعمەراتیش بوون، کە بەزەبری هێز بە ئیمپراتۆریەتەوە لکاندرابوون، گەلانی بێ دەسەڵات و کۆیلە بوون.[٩] لەنێوەندە هەرگیز یەکەیەکی عەقیدەیی رەسەن، یەکەیەکە روحی پتەو

ناخولقێت. ئەو دەسەڵاتە موتڵەقەی کەنیسەی ڕۆما بەدەستی هێنابوو، نوقلانەی شۆڕشێکی لێدەکرا، چونکە پاوانخوازی دەسەڵاتی دینیو دەسەڵاتی دەوڵەت بۆ چەند چینێك، جۆرە یاخی بوون و تورە بوون و رقێکی پیرۆز لەلای بەرامبەر دروست دەکا، هەربۆیە هاوکات دەگەڵ ململانێی مەلیکەکان لەدژی کەنیسە، بزووتنەوەیەکی ریفۆرمی دینی- یش سەری هەڵدا. لۆسەر١٤٨٣- ١٥٤٦ کە رابەری ئەو بزوتنەوە دینییە چاکسازییە بوو، لە شەڕەکەیدا دژی کەنیسەی ڕۆما پشتی بەگەلی ئەڵمانی بەست، چونکە خۆی ئەڵمانی بوو، ئەو شەڕەی لۆسەر کە بەناوی بزوتنەوەیەکی ریفۆرمی دینی بوو، بەلاّم لەبنەڕەتدا بنەمای سەرهەڵدانی بزوتنەوەی ناسیۆنالیستی داڕشت. مامۆستا الندوی دەڵێ(کاتێ بزوتنەوەکەی لۆسەر یەکێتییە دینیو رۆشنبیریەکەی ئەورووپای لەنێو برد، کیشوەری ئەورووپای بۆ چەند ئیمارانێکی میللی جیاواز دابەش کرد. کێشەو ململانێی ئەو ئیماراتانە هەڕەشەیەکی ترسناکی نەمر بوو لەسەر ئاسایشی جیهانی ئەوسا).[10]

دوابەدوای بزوتنەوەکەی لۆسەر، هەریەك لەفەرەنسا و ئیسپانیا کەوتنە شەڕێکی شەست و پێنج ساڵی(١٤٩٤- ١٥٥٩) ئەو شەرە لە مێژوودا بەنا جەنگەکانی ئیتاڵیا بەناوبانگە.مەبەست لەو شەڕەش زێتر فراوانکردنی دەسەلاّت ودەست بەسەراگرتنی ناوچەی نوێ بوو لە نیمچە دوورگەی ئیتالّی، لەپاشانیش کۆنترۆڵکردن و سەپاندنی دەسەلاّتی سیاسی بەسەر کیشوەری ئەورووپادا.[11]

لەو پێودانگەوە مرۆڤ دەرك بەوە دەکا، کە بزوتنەوەی ناسیۆنالیستی بەرایی‌دەورێکی گرنگی بینیوە لە هەڵوەشاندنەوەی یەکەی سیاسیو دینی ئیمپراتۆریەتی رۆمانیدا.لێرەدا نابێ رۆڵی تیۆرکەی داروین یش (البقاء للأصلح) فەرامۆش بکەین، لەنەزەری نەتەوە بالاّدەستەکان هەریەکە خۆی بە(الأصلح) دەزانێ بۆ ئەوەی حوکمی

ناوچەكە بكات. لە نەزەری كەنیسەش هەریەك لە بزوتنەوەی قەومیو نا- دینیيەكان بزوتنەوەی هەلگەڕاوەكانن. هەروەها زەنیان وابوو كە نەصرانیەت و دەمارگیری ناسیۆنالیستی دووتای یەك تەرازوون، هەرچەندە دەسەلاتی كەنیسە لا واز ببێ هەستی ناسیۆنالیستیو(نادینی) زێتر دەبێ.

ئەمەو ناسیۆنالیستیی یاخود بیری نەتەوە پەرستی وەك مەزنەبێكی فكریو سیاسی وەك بەدیلێك بۆ كەنیسە (فكری دینی) لەگەڵ هەلایسانی ژیلەمۆی شۆڕشی سیاسیو تەكنەلۆژی فەرەنسا، چوار چێوەیەكی بەرنامەیی وەرگرت. شۆڕشی فەرەنسیو وەرچەرخانێكی مێژوویی لەژێرخانی سیستەمی كۆمەلایەتیو رەوتی رژێمی سیاسی فەرەنسا دروست كرد.[12] هاوكات لەگەڵ ئەو شۆڕشەدا كە خۆی لەخۆیدا ئەویش ململانێی گەلانی بەهێزتر كرد. بیری نەتەوە پەرستیو نەتەوە پەسندی چوار چێوەیەكی فەلسەفیشی وەرگرت بەجۆرێك مەسەلەی ناسیۆنالیستی فەرەنسی لەگەڵ شۆڕشەكە تەواو ئاوێتە كرابوون: دروشمە دیارەكانی وشیاری نەتەوەیی و وشیاری سیاسیو بە پیرۆز زانینی رەگەزی فەرەنسیو پەسەندكردنی یان سەپاندنی فەرەنسا بەسەر ولاتاندا- كە ئەمانە هەمووی بنەمای توندڕەوی نەتەوە پەرستین- بوون بەمەرجی نیشتمان پەروەری.[13] ئەوانەی دەبێژن فەرەنسا لەسەروو هەموو شتێكەوەیە ئەوانە نیشتمان پەروەرن.[14]

هەرلەمندالدانی ئەو شۆرشە نوێیەدا، جارێكیتر دەسەلاتی موتلەقیو كۆیلەیی بوژێنرایەوە، بەلام ئەمجارە چوارچێوەیەكی بەرنامەیی وەرگرت بەجۆرێك چەمكی نەتەوەی گەورە، نەتەوەی بالادەست، نەتەوەی بچووك ژێردەست بوون بە دەستوری پیرۆز.[15] ناسیۆنالیستە ئینگلیزەكانیش هەروەك نەتەوەیەكی بالا دەست مافیان بەخۆیان دەدا كە بە ئارەزووی خۆیان ئاراستەی گەلانی غەیرە - نەصرانیو گەلانی بچوك

بکەن.ئەو دیاردە ناسیۆنالیستی‌یە لەئـەدەبی ئینگلـیزی‌دا زۆر بـەزەقی دیـارە، بـەجۆرێك یەکەم رۆمانی ئینگلیزی(رۆبنسن کرۆزۆ) یەکەم رۆمانی ئیمپریالیزمی ئینگلیزی‌یە، کەباس لە داگیرکردنی ناوچەیەکی تر دەکاو مافی ئەوەش بـەئینگلیز دەدات گـەلی تـر ئاراستـەی بکات. هەروەها (برۆك)ی شاعیریش ئـەو هەسـتە ناسیۆنالیسـتە ئیمپریالیـەی خـۆی لـە شیعری (The Soldier) زۆر بەئاشکرا دەردەبڕی بەوەی هەر سەربازێکی ئینگلـیز لەهـەموو شوێنێك بکوژرێ ئەو خاکە خاکی ئینگلیزە:

ئەگەر مردن بەگژم داهات

تەنیا ئەوەندە منتان وەبیربێ

چەند گۆرێك (گۆڕی سەربازانی ئینگلیز)

لەکێڵگەکانی بێگانەدان

ئەوانە هەتا هەتایە خاکی ئینگلیزن.[16]

بەو تێڕوانینە ئیمپریالیەوە، هەردوو ئیسـتعماری جیهانی، فەرەنسـی‌و بـەریانی، بیری ناسیۆنالیزمیان بۆ رۆژ هەلاتی ئیسلامی هێنا.پاش ئەوەی رۆژئاوای صەلیبی دەرکی بەوە کرد کەبەزەبری عەسـکەری ناتوانـێ جیهانی ئیسـلامی داگـیر بکـات، بیریـان لـەوە کردەوە کەبە شێوازێکی تر جیهانی ئیسلامی داگیربکەن

ئەویش داگیرکردنی فیکرییە. وروژاندنی دەمارگیری قەومی ئامانجێکی ستراتیژی ئەو دوو ئیستعمارە بوو.

(نـابلیون) رابـەری ناسیۆنالیسـتی فەرەنسـی داگیرکـەرە، هـەر بـۆ ئـەوەی شەرعیەتێکیش بە داگیرکردنەکەی بـدا، کاتـێ کـە هـات (مصـر)داگیربکـا ئـالآی(لا إلـه إلا الله)ی بەرزکردبۆوە[17]. لەو روانگەیەوە ناپلیۆن گـەورەترین سـەرکەوتنی بەدەسـت هێنـا. هەروەها وروژاندنی هەستی قەومی مصری‌یـەکان و هـاندان بـۆ جیابوونـەوە لەخەلافـەتی

عوسمانی، هەروەك چۆن مەلیك و ناسیۆنالیستەکانی فەرەنسی لەدژی دەسەڵاتی کەنیسە راپەرین، ئاکامی خۆی پێکا، بەواتای ناپلیۆن بە مصریەکانی دەوت: (ئێمەی فەرەنسی ئەوکاتە گەیشتین بەو حەزارەت و تەکنەلۆژیا نوێیە، کەرزگارمان بوو لە جەورو ستەمی دەسەڵاتی کەنیسە ئێوەش ئەو دەمە رزگارتان دەبێ، کو خۆتان تەبەنی فکری قەومی ئێمە بکەن و دژی دەسەڵاتی خەلیفە راپەرن) ئەمەو ئەگەر چی لە ئایدۆلۆژی قەومی رۆژئاوا وەك بەدیلێکی دینی نەصرانی لەدایك بوو، بەڵام (رقی صەلیبیەت) یان بەرامبەر ئیسلام هەر هەبوو، هەر بۆیە ئەوان لەجیهانی ئیسلامدا، داگیرکەرێکی صەلیبی بوون!

لەولاوەش فکرێکی قەومی توندڕەو خۆی مەڵاس دابوو. ئەویش هەروەك نەصرانیەکان باوەڕیان وابوو، کە داگیرکردنی فکری سەرەتایەکی پێویستەبۆ داگیرکردنی عەسکەری جیهانی ئیسلامی! جولەکەکان لە (نەصرانی)یەکان بەتالۆ کەتردوون بۆ لێدانی خەلافەتی عوسمانی. ئەوە بوو لە ساڵی ١٨٩٧ کۆنگرەیەکیان لەشاری (بازل)ی سویسرا سەرەتا بڕیار درا (نیشتمانێك) لە ئەرژەنتین یان ئۆغەندە بۆ خۆیان دابمەزرێنن، بەڵام یەکێك لەو (٢٠٤) ئەندامی کۆنگرە کە ناوی (تیودۆر هرتزل) بوو سوور بوو لەسەر ئەوەی دەبێ دەوڵەتی یەهودی لەفەلەستین دابمەزرێ [١٨] . هەروەها وستیشی کە دەبێ لەماوەیپەنجا ساڵی تر ئەو دەوڵەتە دابمەزرێ [١٨] چەند ساڵێك پاش ئەم کۆنگرەیە، (هرتزل) پارەیەکی زۆری پێشکەش (سوڵتان عبد الحمید)ی دووەم کرد، کە رێ بەجولەکەکان بدا، دەوڵەتێك بۆ خۆیان لەفەلەستین دابمەزرێنن، بەڵام سوڵتان (عبد الحمید) زۆر بەتوندی رەدی هرتزلی داوە، وتی: (ناتوانم واز لەبستێکی خاکی فەلەستین بێنم، فەلەستین موڵکی من نییە، موڵکی ئوممەی ئیسلامە ... تامن بمێنم فەلەستین هەر بەشێك دەبێ لەخەلافەتی ئیسلامی .. کە خەلافەی ئیسلامی نەما، ئەو کاتە جولەکە دەتوانن بە بێ پارە فەلەستین داگیربکەن) [٢٠] . وەنەبێ هرتزل تاکە جولەکە بووبێ کە

هەوڵی دابێ ڕەوشی سیاسیو ئابوری ئیمپراتۆریەت بقۆزێتەوە، بۆ ئەوەی سوڵتان(عبد الحمید) ڕازی بکەن کە واز لەفەلەستین بێنێ بۆ جولەکەکان. لەساڵی ١٩٠١ ، سێ جولەکە بەناوی: مزراحی قراصو، جاك، و لیۆن، ئەو پێشنیارەی خوارەوەیان پێشکەش بە عبد الحمید کرد:

١) هەموو قەرزەکانی دەوڵەتی عوسمانی دەدەینەوە.

٢) ئەستولێك بۆ دەوڵەت دروست دەکەین.

٣) ٣٥ ملیۆن لیرەی زێڕ قەرز دەدینە دەوڵەتی عوسمانی بەبێ سوود بۆ بوژاندنەوەی دارایی دەوڵەت.

بەرامبەر:

١) ڕێ بەیەهودیەکان بدرێ هەر ڕۆژێکی ساڵ زیارەتی فەلەستین بکەن.

٢) ڕێ بەیەهودیەکان بدرێ موستەعمەرەیك لەنزیك قودس بۆ خۆیان دروست بکەن، بۆ ئەوەی لەکاتی زیارەتکردنەکەیان بچنە لای کەس و کاریان.

پاش ئەوەی عبد الحمید ئەمە دەبیستێ بریار دەدا کەهەرچی زووە بە دوای یەهودیەکان بگەڕێن لەفەلەستین بەتایبەتی (قدس) [21].

ئەم هەڵوێستەی عبد الحمید تەواو یەهودیەکان؟؟ هەراسان دەکات، هەر بۆیە وەك ناسیۆنالیستە نەصرانیەکان لە دوای ئەلتەرناتیڤ دەگەڕێن، یەهودیەکان بەتایبەتی جولەکەکانی دۆنمە [22] کەوتنە هاندانی تورکە لاوەکان و وروژاندنی هەستی ناسیۆنالیستیان. هەردوو تەیاری نەصرانیو یەهودی، کەلە ئەصلدا دوژمنی سەرەکی یەکترن، هەریەکەی لەلایەك کەوتنە هاندانی گەلانی نێو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. لەلایەك جولەکەکانی دۆنمە کەبەمونەزری ئیتحادو تەرەقی دادەنرێن، تورکە لاوەکانیان هانەدا کە بانگەشەی تۆرانیەت(قەومیەی تورکانە پێش ئەوەی موسڵمان ببن) بکەن و

دروشمی گورگی بۆر (پەرستراوی توركەكان بووە لەسەردەمی جاهیلیان) بەرز بكەنـەوەو نەهێڵن عەرەبەكان دەست بەسەر ئیمپراتۆریەت دابگرن.

لەو لاوەش وەك كاردانەوەیەك عەرەبەكانیش دروشمی جاهیلی خۆیان بەرزبكەنـەوەو هەست بكەن كەلەرووی قەومیەوە لەدەست توركـان دەچەوسێنرێنەوە. وەك لەپێش تـر ئامازەمان بوكرد، صەلیبیەكانیش كەوتنە هاندانی عەرەبەكان، بەجورێك كەسێكی وەك (ئیدوارد توماس لۆرانس) مونزیـرو هەڵگیرسێنەری ناسیۆنالیستی عـەرەبیو شۆرشـی عەرەبی لە دژی دەوڵـەتی خەلافـە بـوو [22] . بەڵێ جولەكەكان توانیـان لـەرێگای ئیعـلان كردنی مەشروتیەت، هەم عبد الحمید لەسەر حوكم لابیەن و هـەم هەستی ناسیۆنالیستی لەناو ئیمپراتۆریەت بوروژێنن [24] . لەو بارەیەوە یەهودیەكی وەك (ئۆسكار لیڤـی) هەستی درندانەی خۆی پێ ناشـاردرێتەوەو دەڵـێ: ئێمـەی جولەكـە گـەورەی جیـهان وتێكدەری ئەوین، هەروەها بزوێنەری بەلاو جەلادی ئەوین) [25] .

پاش ئەوەی جولەكە لەرێگای ئیتحاد تەرەقیەوە توانی عبـد الحمیـد لابـەرێ، سیسـتەمی دەوڵـەتی پـاش عبـد الحمیـد ، بووبــە سیسـتەمی نیشـتمانی و جۆرێـك لەعەلمانیــەتی شاراوە..... بێگومان گۆرینی رەوتی ململانێ لە نێوان ئیسلام و نەصرانیەت و یەهودیـەت بۆ ململانـێی نیشـتمانی یـان ناسیۆنالیستی، ئامـانجێكی سـتراتیژی بزوتنـەوە قەومیـە داگیركەرەكان بوو، چونكە تا ئیسلام ئەصڵ بوو قەومیەت پاشكۆ بوو، نـە صەلیبیـەت و نەیەهودیەت جورئەتی ئەویان نەكرد روو بەرووی دەوڵەتی خەلافە ببنەوە [26] .

٣. بۆچی ناسیۆنالیستی عەرەبی و تورکی بزوتنەوەی ناسیۆنالیستی داگیرکەرن؟

ناسیۆنالیستە رۆژئاواییەکان بە رزگابوون لەدەسەلاتی موتلەقی کەنیسەی رۆمانی، یەکەی سیاسیو دینی ئەوروپایان روخاند. بەواتای ئەوان پەسندی قەومی یان بە بەدیلی ئوممەی مەجازی ئەوروپا دانا. لەدەولەتی خەلافەی ئیسلامیش، وێرای ئەو لادانە بەرچاوی سولتانەکانی عوسمانی لە شەریعەتی‌ئیسلام،کەسولتا سولێمانی قانونی بەرابەری ئەو لادانە دێ [٢٧].لەسەردەمی دەسەلاتی عبد الحمید، دەیویست جارێکی تر لەدەولەتی خەلافەدا یەکەیەکی رۆحیو ئوممەییو سیاسی دروست بکاتەوە. ئەو هەولەی عبد الحمید واتای رەنج بە خەساری بزوتنەوەی ناسیۆنالیستیو وصەلیبیو یەهودیەتی دەگەیاند، چونکە ئامانجی ستراتیژی بزوتنەوە ناسیۆنالیستەکانی رۆژئاوا لە رۆژهەلاتی ئیسلامیدا روخاندنی خەلافەتی ئیسلامیو وروژاندنی بیرۆکەی قەومی بوو. لێرەدا دێینە سەر ئەصلی مەسەلەکە، مەبەست لەدروست بوونی ناسیۆنالیستی تورکیو عەرەبی چی بوو؟ ئایا تورك وعەرەب هەر خۆیان بزوێنەری ئەو بزوتنەوە ناسیۆنالیستیە بوون، بۆ ئەوەی لە ئیسلام رزگاریان بێ؟

هەریەك لەعەرەب و تورك، بەحوکمی ئەوەی ماوەیەکی زۆر دەولەتی خەلافەی ئیسلامی بە رابەرایەتی ئەوان بووە، تەواو درەکیان بەوە کردوە کە بە هۆی ئیسلامەوە لەبت پەرستیو گورگ پەرستی رزگاریان بووە، هەروەها چاك دەیانزانی ئەگەر لە ئیسلام لابدەن ئەو شکۆیەیان نامێنێ کە ئیسلام بە موسلمانانی دەبەخشێ﴿ وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمُ الأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴾ سوره ال عمران/الایه ١٣٩،﴿وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴾ سوره الانعام/ الایه١٥٣

کەواتە عەرەبێتی یاخود ناسیۆنالیستی عەرەبی بیرێکی سروشتی نی‌یەو زادەی واقیع بیرو هەستی مرۆڤی عەرەبی موسڵمان نی‌یە بەڵکو هەروەك مێژوو پیمان دەڵێ: یەکە گروپ کەبانگەشەی ناسیۆنالیستی عەرەبی کردبێت (نەصرانیەکانی لوبنان و سوریا بوون لە پاشان ئەو موسڵمانانەی کە لە قوتابخانە تەبشیریەکان پەروەردە کرابوون[٢٠] جۆرج ئەنتۆنیۆس لە (يقظة العرب) هەمان راستی دەدرکێنێت دەنوسێت: بیری ناسیۆنالیستی عەرەبی لە ژێر چاوە دێری ئەمەریکا (بە هۆی بوونی جامیعەی ئەمریکی لە لوبنان) لەلایەك و کاریگەری بزوتنەوەی تەبشیری لەلایەکی ترەوە سەری هەڵداوە[٢١]. پاش ئەوە نەصرانیەکان توانیان عەرەبی بێئاگا لەماهیەتی ئیسلام و عەرەبایەتی بۆ نێو بزوتنەوەی ناسیۆنالیستیەکەی عەرەبی بێنن بەهانەی ئەوەی کە ئیسلام رۆحی عەرەبایەتیە، عەرەب شایەنترن لەغەیرە عەرەب کە حوکمی دەوڵەتی خەلافەی ئیسلامی بکەن، چونکە هەر ئەوان بوون ئیسلامیان بە بەشەریەت ناساند. هەروەها وروژاندنی مەسەلەی بە مەوالی زانینی غەیرە عەرەب دەورێکی گرنگی بینی لە وروژاندنی بیری ناسیۆنالیستی عەرەبی لەسەر ئاستێکی فراوانتر. ئەم هۆکارانەش، دەرفەتێکی لەباریان بۆ (لۆرانس) رەخساند کە شۆرشێکی عەرەبی بە(شریف حسین) بکا، دژی دەسەڵاتی خەلافەتی ئیسلامی[٢٢]، هەروەها ئەو گروپە قەومیە روخاندنی حەتمی خەلافەیان بۆ ئینگلیز زۆر ئاسان کرد، هەروەها ژەنرال (لۆرد ئەلنبی) فەرماندەی سوپای عەرەبی لە دژی خەلافە دەڵێ: (ئەگەر یارمەتی سوپای عەرەبی‌و کرێکارە عەرەبەکان نەبوایە نەماندەتوانی سەرکەوتن بەسەر دوڵەتی عوسمانی بەدەست بێنین.[٢٣] سەبارەت بە ناسیۆنالیستی تورکیش ئەگەر دەستێکی شاراوە لەپشت ئەو بزوتنەوەیە نەبوایە ئەستەم بوو تورکی موسڵمان شۆڕش دژی خەلافەتی ئیسلامی بکەن،چونکە لەلایەك هە

چۆن بێ دەسەڵاتی دەوڵەتی خەلافەی ئیسلامی بەدەست زۆرینەی تورك بوو، هەروەها تورکەکان تەواو درکیان بەوە کردبوو کە هەر شۆرشێکی قەومی دەبێتە هۆی لەدست دانی بەشێکی زۆری خاکی خەلافەتی ئیسلامی، بەواتایەکی تر ئیسلام بوو وای لەکورد و عەرەب و گەلانی دی نێو دەوڵەتی خەلافەتی ئیسلامی کرد بوو ، کە بەدەسەلاتی عوسمانی رازی بن. بەنەمانی دەسەڵاتی رۆحیو سیاسی ئیسلامیش گەلانی غەیرە تورك رازی نابن ناسیۆنالیستی تورکی وەك بەدیلێك بۆ ئیسلام حوکمیان بکات. لەو روانگەوە دەبێ لە پێشینەو بزوێنەری ناسیۆنالیستی تورکی بکۆڵینەوە.هەر لەو پێوەدانگەوە گروپی جولەکەکانی دۆنمە و پاریس بزوێنەرو مونەزەری ناسیۆنالیستی تورك بوون، بە راسپاردەی ئەوان گروپی ئیتحادو تەرەقی یەکەم هەنگاوی ئینقلابە فکریو عەسکەریەکەیان لە (سلانیك) دەست پێکرد[٢٤]، هەر جولەکەش بوون کە هانی گروپی رکابەری(عبد الحمید)یاندا کەداوای مەشروتیەت و کارپێ کردنی دەستوری عوسمانی بکەن. بەحوکمی ئەوەی عبد الحمید بەهیچ جۆرێك تەسلیم بەجولەکەکان نەبوو، هەر بۆیە جولەکەکان لە رێگای ئیتحاد وتەرەقی دەورێکی گرنگیان بینی لەبەدناو کردن و شێواندنی هەڵوێستی ئیسلامیانەی عبد الحمید . بە واتای لەدەستپێکی ئینقلابەکەدا، ئیتحادیەکان تەواو ئامانج قەومی خۆیان دەرنەخست، بەڵکو بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە عبد الحمید ئاستەنگ و لەمپەرە لەپێش بەرەو پێشبردنی دەوڵەتی عوسمانی، هەروەها هەروەك هەر گروپێکی دی ناسیۆنالیستی لەقۆناغی بەناو رزگاری نیشتمانیدا، بانگەشەی ئازادی گەلانی غەیرە تورکیشیان دەکرد، هەر بۆیە کەسانی وەك (د.عبداللە جودت) و(د.اسحاق سکوتی دیاربەکر) ئەندامی کارای دامەزرێنەری باڵێکی ئیتحادو تەرەقی بوون[٢٥]. بەلام سەرانی ئیتحاد و تەرەقی کە جولەکە ئاراستەی دەکردن بەرگری ئازادی گەلان و مانەوەی عبد الحمیدیان نەگرت، هەر بۆیە چەند مانگێك پاش

ئینقلابەكەیان بڕیاری لابردنی عبد الحمید یان دا. ئەوەی تەواو ماهیەتی ئیتحادو تەرەقی دەردەخا ئەوەیە كەبڕیاری لابردنی عبد الحمید بە(قەرەسۆی جولەكە)و(ئارام ئەفەندی ئەرمەنی)و(ئەرنانوتی گوبگائی حیكمەتە فندی كەرەجی) سپێردرا [٣٦]. ئەوەی لێرەدا شایانی باس بێ قەرەسۆی جولەكە لەبارەی دەوری جولەكە لە ئینقلابەكەی ئیتحاد و تەرەقی لەدژی عبد الحمید دەڵێ(عبد الحمید رازی نەبوو بە(پێنج ملیۆن) دان بە بوونماندا بنێ، مافی ئەوەمان بداتێ موستعمەرەیەك لەفەلەستین دروست بكەین، كەچی ئیتحادیەكان ئەو داوایەیان بە(چوارسەد هەزار) لیرەی ئینگلیزی بۆ كردین[٣٧].

هەروەها بەبەڵگەی ئەوەی كەجولەكە لەپاڵ ناسیۆنالیستی توركی دابوو، ئەم بەڵگەی خوارەوە ئەو راستییە دەردەخات كەلەسەر دەمی حوكمی ئیتحادیەكان كۆمەڵێكی بەرفراوان لە(مەحافل)ی یەهودی لەنێو دەوڵەتی عوسمانی دامەزراون: (محفل الهلال العثماني) لە ١٤ فبرایر ١٩١٠ لەبیروت دامەزراوە، (محفل الحریة والاعتدال) لە(١٧)ی یۆنیۆی ١٩١٠ لە زحلە دامەزراوە.(محفل الناصرة) و(الشمس المروة) لە(٢٩) مایو ١٩١٠ لەئەسكەندەریە دامەزراون. (محفل الكمال) لە ١٧ی یۆلیۆ ١٩١١ لە قاهیرە دامەزراوە، هەروەها هەردوو مەحفەلی(لافیدیلتە) و(نور الهدی) لەهەمان مێژوو لە قاهیرە دامەزراون. (محفل الوحدة العثمانیة) لە٦ ئابی ١٩١٠ لە (حمص) دامەزراوە، (محفل الاتحاد الخلد) لە ١٩ ئابی ١٩١٠ لەقدس دامەزراوە. (محفل المعبد سلیمان) ١٤ی دیسەمبەری ١٩١٠ هەر لەقدس دامەزراوە. (محفل مرج العیون العثمانی) لە ١٠ ئاب لە(مرج العیون) دامەزراوە، (محفل الجبل) لە ١٧ فبرایر ١٩١١ لە بیروت دامەزراوە ٣٨).

بەم جۆرە هەردوو هێزی داگیركەری(صلیبیو یەهودی) لەرێگای ناسیۆنالیستی توركیو عەرەبی، توانیان عەقیدەو شەریعەتی ئیسلامی لەدەسەلاتی دەوڵەت دووربخەنەوە.

پاش ئەو پرۆسەیە بەرژەوەندی صەلیبیو یەهودی وای خواست كە بەجارێك خەلافەی

ئیسلامی نەهێڵن. بەڵێ هەروەك چۆن (پاپا) لەپاش داگیرکردنی ئەندلوس دەستوری دا کەخاکی موسڵمانان بەسەر دوو دەوڵەتی ئیسپانیا و پورتغال دابەش بکرێت [39]. ، هەر بەهەمان شێوە، سەرکردە ماسۆنیەکانی جیهان وەك (کلیمانسۆ، لوئید ولسن) بڕیاریان دا کە میراتی دەوڵەتی خەلافەی ئیسلامی بخرێتە ژێر دەسەلاتی ئیستعماری ئینگلیزو فەڕەنسیو ڕووسیو یەهودی [40] . لەپاش ئەو داگیرکردنە فکریو عەسکەریەیە هەردوو ئیستعماری ئینگلیزیو فەرەنسی چەندەها کیانی قەومیان بۆ تورك و عەرەب دروست کرد، بۆ هەر کیانەو چەندەها کێشەی قەومیو مەزهەبیو سنووریان خوڵقاند، بۆ ئەوەی جارێکی تر بەئاسانی یەکێتی ئیسلام دروست نەبێتەوە. هەردوو تەیاری ناسیۆنالیستی عەرەبیو تورکیش هاوشان لەگەڵ ناسیۆنالیستی فارسی کران بە پارێزەری ئەو سنورە ئیمپریالیانە. ئەمەو وەنەبێ سەرانی ناسیۆنالیستی تورکیو عەرەبیو فارسی کۆك و تەبابن،بەلکو هەروەها قورئان واتەنی ﴿ لا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلا فِي قُرًى مُحَصَّنَةٍ أَوْ مِنْ وَرَاءِ جُدُرٍ بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ تَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتَّى ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَعْقِلُونَ﴾ سورە الحشر/الایە ١٤ هەریەك لەم بزوتنەوە ناسیۆنالیستانە وا پەروەردە کرابوون کە ئەو کیانەی

لەسەر حسێبی خاکی گەلانی تر بۆی دروست کراوە خاکی مەشروعی خۆیەتی، چونکە لەدوای جەنگدا هاوپەیمانەکان بەم جۆرە بڕیاریان لەسەر نەخشەی سیاسی جیهان داوە، هەربۆ نمونە تورکەکان نەك هەر دان بە سنووری کوردستانی باکووردا نانێن، بەڵکو نەفی بوونی نەتەوەی کوردیش دەکەن [42] ، هەرچی عەرەبە ناسیۆنالیستەکانی عێراقیش ئەوە وەك مەوالی تەماشای کورد دەکەن فارسەکانیش بەناوی ئەوەی فارس و کورد یەك رەگەزن دان بە ناسنامەی قەومی کورد نانێن! لەو نێوەندە دەتوانرێ تەواو دەرك بەکاریگەری ناسیۆنالیستی ڕۆژئاوا بکرێ لەسەر دیدو بۆچون هەتا رەفتاری

ناسیۆنالیستەکانی رۆژهەڵات. هەر یەك لەم سێ ناسیۆنالیستە بەسەپاندنی چەمك
نەتەوەی گەورەو نەتەوەی بچووك بەشتێکی پیرۆز دەزانن هەر بۆیە (د.اسماعی
بێشکچی) دەڵێ: (نەتەوە پەرستی تورك و عەرەب و فارسەکان دوژمنکارن، سروشت
بزوتنەوە نەتەوەییەکانی تورك و عەرەب و فارس ناوەرۆکێکی ئیمپریالیستی
ئیستعماریان هەیە) [42] . رۆژئاواش تەواو دانی بە شەرعیەتی داگیرکردنی کوردستا
لەرێگای رێککەوتننامەی نێو دەوڵەتی یەکان ناوە. وەك رێککەوتننامەی (سایکس - بیک
١٩١٦)و(سان ریمۆ ١٩٢٠) و(لۆزان ١٩٢٣). هەر ئەو پرۆسە ئیستعماری یە دوو رەگە
هێڵێکی جیاکەرەوەی لە نێوان ویستی کوردو داگیرکەرانی دروست کردووە: لە دید
کوردان پەیمانی سیڤەر ١٩٢٠ دان نان بوو بە بوونی قەومی کورد، کەچی هەمان پەیما
لە دیدی تورکە قەومی‌یەکانەوەلەسێدارەدانی تورکیای دەگەیاند [44] . هەروەها کو
پەیمانی لۆزان تەواو بە کۆیلایەتی دادەنێت، کوردستان بەپێی ئەو رێکەوتننامەیە ل
نێوان چەند دەوڵەتێکدا دابەش و پارچە پارچە کراو کوردیش دوچاری کۆیلەتی‌یەك ک
کەلەهیچ شوێنێکی تر وێنەی نی‌یە، بەڵام رێکەوتنی لۆزان لای تورك مانایەکی تری هەیە
لۆزان بۆ ئەوان سەربەخۆیی‌و بنیادکردنەوە دەگەیەنێت [45] .

پەراوێزەكان

١-سورەتی المجادله/٢٢.

٢-رواه البخاری.

٣-رۆژنامەی مافناس ژ:١،١٩٩١.

٤-گۆڤاری كادر ژ:٢٨، ١٩٩٢ لا ٧٨.

٥-ئازاد مستەفا، نەتەوەو نەتەوایەتی.

٦-محمد قطب، مذاهب فكرية معاصرة، ص٥٥٤.

٧-گۆڤاری كادر ژ: ٢٨، لا١٦٧.

٨-محمد قطب، مذاهب فكرية معاصرة،ص٥٦٠.

٩-سەرچاوەی پێشوو.

١٠-أبو الحسن الندوی، ماذا حسر العالم بانحطاط المسلمين، ص٢١٢.

١١-محمد، مذاهب فكرية معاصرة، ٥٦٦.

١٢-مامۆستا هيوا: گوڤاری ئالأی ئيسلام ژ:٢،١٩٩٣.

١٣-برهان قانع، فەرهەنگی نوێ.

١٤-د. جمال نەبەز، بيری نەتەوەيی كورد نەبيری قەومی رۆژ هەلأتیيەو نەبيری ناسيۆناليستی رۆژئاواييیە.

١٥-گۆڤاری ئالأی ئيسلام ژ:٢،٣-١٩٩٥.

١٦-The penguin Book of English Verse

١٧-محمد قطب، محاضرة صوتية: أضواء على تاريخنا المعاصر.

١٨-مصطفى خورانی، الانقلاب العثماني

١٩-محمد قطب، محاضرة صوتية: أضواء على تاريخنا المعاصر.

٢٠-موفق بني المرجة، صحوة الرجل المريض...ص:أ

٢١-موفق بني المرجة، صحوة الرجل المريض ... ص:أ

٢٢-ئەو جولەکانە خۆیان وا پیشان دەدا کە موسوڵمانن، ئەوانە لەئیسپانیاوە بۆ ناوچەی سلانیك هاتوون.

٢٣-محمد قطب، مذاهب فكرية معاصرة، ص٥٨١.

٢٤-سەبارەت بەو خاڵە لە نوسینێك بەناوی(انقلابەکەی ١٩٠٨) کە بەئەڵقە لە سێ ژمارەی برایەتی رۆژانی ١٧و ٢٢و ٢٤ی کانوونی دووەمی ١٩٩٤ بەدرێژی باسی ئەو خاڵەم کردووە. (بڕوانە بەشیدووەم).

٢٥-أثر الأقلية اليهودية في سياسة الدولة العثمانية تجاه فلسطين،ص١.

٢٦-هیوا سەلام، ئەو هۆکارانەی دژی کورد دەشێوێنن، گۆڤاری مەتین ژمارە: ٦٠.

٢٧-پاش ئەوەی سلێمان قانونی، رۆکزیلانی یەهودی خواست و کردیە (حرم السلطان) یەکەم پێشێلی شەریعەتی ئیسلامی دەستی پێکرد، رۆکزیلان توانی وا لە سوڵتان بکا رازی بێ بە رێککەوتننامەی (الامتيازات الاجنبية في الدولة العثمانية) لەگەڵ فەرەنسوای یەکەمی مەلیکی فەرەنسا. هەروەها هەر لەرێگای رۆکزیلانەوە(سلێمان) رازی بوو کە جولەکەکانی رووسیاو ئەندەلوس بۆ نێو خاکی خەلافە بێن، لەپاشان هەر ئەو جولەکانەش بوون دەوڵەتی عوسمانیان لەنێو برد. سەیری: موفق بني المرجة، صحوة الرجل المريض، ص٢٢٨بکە .

٢٨-آل عمران – ١٣٩.

٢٩-الأنعام – ١٥٣.

٣٠- محمد قطب مذاهب فكرية معاصرة ص٥٨١.

٣١- گۆڤاری بانگی هەق ژ (١) لا١٠.

٣٢-موفق بن المرجة،ص٢٧١.

٣٣-محمد قطب/مذاهب....،ص٥٨٣.

٣٤-خوراني، أسرار الانقلاب العثماني.

٣٥-زنا سلوبي، في سبيل كوردستان (مذكرات) ص٢٤.

٣٦-خوراني، اسرار الانقلاب العثماني.

٣٧-موفق بني المرجة، صحوة الرجل المريض، ص٢٢٨.

٣٨- سەرچاوەی پێشوو،ص٢٣٢.

٣٩-محمد قطب، مذاهب ...،ص٥٦٧.

٤٠- تەماشای بەشی چوارەم بکە.

٤١-الحشر - ١٤.

٤٢-ئینونو دەڵێ: من هەستی خۆم ناشارمەوە دەڵێم تورك خوێی گەورەی ئەم ولآتەیە ئەوانەی کە بەرەگەز تورك نین هیچ مافێکیان نیی تەنیا ئەو مافە نەبێ کە نۆکەرو عەبدی تورك بن.(ژەنرال جەمال گورسلی) فەرماندەی کودەتاکەی ئایاری١٩٦٠ دەڵێ: هیچ نەوەیەك نیە لەتورکیا کەناسنامەیەکی نەتەویی جیا لە تورکی هەبێو بەخۆ بڵێ کورد.

٤٣-ئیسماعیل پێشکچی، کوردو مەسەلەی کورد،ل٤٥

٤٤-سەلام، دۆزی کورد لە نێوان دا چوون و هەڵچوونێکی ناکۆك ل٥٢.

٤٥-ئیسماعیل پێشکچی، کوردو مەسەلەی کورد، ل٢٦- ٢٧.

سەرچاوە سەرەکی‌یەکان

کتێبەکان

١-ئازاد مستەفا، نەتەوەو نەتەوایەتی،چ٢،١٩٩٢.

٢-ابو الحسن علي الحسن الندوي،ماذا خسر العالم بانحطاط المسلمين، دار الصفاء ١٩٩٠.

٣-اسماعيل پێشکچی،کوردو مەسەلەی کورد، سلێمانی١٩٩١.

٤-جەمال نەبەز،بیری نەتەوەیی کوردنەبیری قەومی رۆژهەلآتی‌یە و نەبیری ناسیۆنالیزمی‌رۆژئاوایی‌یە،سوید ١٩٨٤.

٥-محمد قطب، مذاهب فكرية..، دار الكتاب الاسلامي(؟)

٦- مصطفى خوراني، اسرار الانقلاب العثماني، تونس١٩٧٨.

٧- موفق بني المرجة، صحوة الرجل المريض او السلطان عبد الحميد الثانيوالخلافة الاسلامية ١٩٨٤

٨- زنا سلوبي، في سبيل كوردستان (مذكرات) بيروت ١٩٨٧

گۆڤارەکان

١-گۆڤاری ئاڵای ئیسلام، چاپی کوردستان و چاپی دەرەوە

٢-گۆڤاری بانگی هەق

گۆڤاری مەتین

بەشی دووەم

کودەتاکەی ١٩٠٨ و چارەنوسی مەسەلەی کورد

١-كودەتاكە چۆن سەری هەڵدا؟

بەپێی رێككەوتننامەی چاڵدێران ١٥١٦ نێوان سوڵتان سەلیمی عوسمانیو مەلا ئیدریس، میرەكانی كورد لەقەڵەمرەوی عوسمانی دا جۆرە سەربەخۆیەكی نێو خۆیان بۆ دابین كرابوو، بەڵام دەمێك سوڵتان مەحمودی دووەم ١٨٠٨ - ١٨٣٩ جڵەوی حوكمی گرتە دەست لەو بەڵێنە پەشیمان بۆوە.

سوڵتان مەحمود دەیەویست دەوڵەتێكی عوسمانی لەسەر شێوازی رۆژئاوا دابمەزرێنێو(لامەركەزیەتی) هەرێمە كوردیەكان هەڵبوەشێنێتەوەو حوكمی دەسەلاتی ناوەندی بەسەر هەرێمەكاندا بسەپێنێت. ئەو كردارە نا عادیلانەی سوڵتان مەحمود زەمینەیەكی رەخساند بۆ دەست تێوەردانی ئەوروپی لەكاروباریئیمپراتۆریەتەدا بەجۆرێك ئەو مافی دەست تێوەردانە لەپەیمانی ئەرزەرۆم ١٨٢٩ شەكلێكی رەسمی وەرگرت. لەسەردەمی سوڵتان عبدالعزیز ١٨٦١ –١٨٧٦ كرداری سەپاندنی دەسەلاتی ناوەندی بەسەر هەرێمەكاندا گەیشتبووە رادەیەكی ئەوتۆ تاكو ركابەری توركیش بەرەبەرە لەنێو رۆشنبیران و سوپای عوسمانیدا بەدەركەوتن.

ئیمپراتۆریەتیش دوچاری قەیرانێكی سیاسیو ئابووری وا ببو هەرەشەی لەمانەوەی سوڵتانەكان دەكرد. بەجۆرێك ئەو دەمەی عبد الحمید چووە سەر كورسی دەسەلات، دەوڵەت ٢٥٢٨–١٨٨٥ لیرەی عوسمانی قەرزاربوو، لەو لاوەش هەریەكە لەئینگلیزو رووسیا لەململانێیەكی بەردەوام بوون لەسەر شوێن پێ توند كردنیان لەو ئیمپراتۆریەتەدا. لەژێر فشاری دەسەلاتی ئەوروپی بەتایبەت لەنێو گروپە فكرییەكەی پاریس، مەدحەت پاشا وەك رفۆرمیستێك وەدەركەوت.لەساڵی١٨٧٦ دەستورێكی داناو ناوی لێنا دەستوری عوسمانیو بانگەشەی (دادگەرێو یەكسانیو برایەیی) لەنێو گەلانی ئیمپراتۆریەت دەكرد. لایەنگرانی مەدحەت پاشا داوایان لە سوڵتان عبد الحمید

١٨٧٦- ١٩٠٩ كرد كە بەگوێرەی دەستوری عوسمانی كاروباری وڵات بەڕێوە ببات. بەڵام سوڵتان نەك هەر پەیڕەوی ئەو دەستورە عوسمانیەی نەكرد، بەڵكو هەوڵیدا لایەنگرانی دەستورەكەش دەست بەسەردا بگرێت، لەئاكامی ئەو هەڵوێستەی عبد الحمید لەناوەوەو دەرەوەی ئیمپراتۆریەت بەرەی ركابەری سەری هەڵدا.

ڕێكخراوی سەرەكی ئەو بەرەی ركابەری‌یە ڕێكخراوی(ئیتحادو تەرەقی) بوو، ئەو ڕێكخراوە هەر لەسەردەمی عبدالعزیز ١٨٦١- ١٨٧٦ وەك ڕێكخراوێكی ڕۆشنبیری لەدایك ببو، لە تەموزی ١٨٦٥ ڕێكخراوەكە یەكەم كۆنگرەی(كۆنگرەی دامەزراندنی) بەستووە. بەلأم لەسەردەمی فەرمانڕەوایی عبد الحمید قالبێكی سیاسی وەرگرت. لەساڵی ١٨٨٩ دكتۆر(عبدالله جودت) لەگەڵ سێ هاوڕێیانی كە: ئیسحاق سكوتی دیاریەكری‌و ئیبراهیم تەموی ئاماوت و مەحمود ڕەشیدچەركەزی بوون، ڕێكخراوێكی سیاسیان بەناو ی(یەكێتی عوسمانلی) بە نهێنی پێكهێناوە هەر ئەو ڕێكخراوە سیاسی‌یە دوایی بوو بەكۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی [٣]. لەلایەكی دی لەئابی ١٨٩٩ تەلعەت پاشا كە نامەبەری پۆستە بوو، لەگەڵ حەوت لەهاوڕێیانی یەكەم شانەی (كۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی) لەسەلانیك دامەزراند [٤]، لەدەرەوەی ئیمپراتۆریەتیش ئەو بەرە ركابەری‌یەی لەپاریس گیرسابوونەوە بەهاوكاری ماددی‌و مەعنەوی ناسیۆنالیستە فەرەنسی‌یەكان و جولەكەكانی دژ بە عبد الحمید ڕێكخراوێكی سیاسیان بەناوی (ژوون توركەكان- توركە لاوەكان) دامەزراند. هەردوو بەرەی ركابەری عوسمانلی، دەرەوەو ناوەوە، دوو كۆنگرەی گشتیان گرێدا، جەختیان لەسەر روخاندنی دەسەلأتی عبد الحمیدو دامەزراندنی حكومەتێكی دەستوری لە ئیمپراتۆریەت كرد. كۆنگرەی یەكەم لەساڵی ١٩٠٢ ئەوی تر لەساڵی ١٩٠٧ بووە. بەمجۆرە لەكۆتایی ئەیلولی ١٩٠٧ بەرەی ركابەری عوسمانلی مژۆلی داڕشتنی بەرنامەیەكی سیاسی‌و عەسكەری بوون بۆئەوەی ئینقلابێك دژی عبد الحمید ساز بدەن [٥]. لە ٢٧ی

ئەیلولی ۱۹۰۷ ئەحمەد رەزا بەگیش باڵی چەپی ئیتحادیەکان لەگەڵ سزائی بەگ دۆسیەی پەیمانێکی دووقۆڵیان مۆرکرد. بەپێی پەیمانەکەیانی ئەو بڕیارە دەبوو (کۆمەڵەی عوسمانلی، تەرەقیو ئیتحاد) کەلەپاریس بووە، کۆمەڵەی (عوسمانلی حوریەت) کەبنکەکەی لە سلانیك بوو، یەکبخرێن و کۆمەڵەیەکی تازە بەناوی کۆمەڵەی (عوسمانلی تەرەقیو ئیتحاد) دامەزرێنن [٦] . ئامانجی ستراتیژی ئەو کۆمەڵە تازەیە، روخاندنی حوکمی تاکرەوی عبد الحمیدو کارکردن بەپێی دەستوری عوسمانلی(مەدحەت پاشا) بوو. سلانیك بنکەی رکابەری کۆمەڵە بوو، هەربۆیە سەرانی کۆمەڵە سلانیکیان کردە خاڵی بەرایی راپەرینەکەیان. سەرکردەی سوپایی وەك(ئەنوەر پاشا)،(نیازی پاشا) هەرایەکی گەورەیان لە سلانیك نایەوەو لە ماوەیەکی کورتدا ئیتحادیەکان دەستیان بەسەر تەواوی دامودەزگای دەوڵەت داگرت.

سەرکردە سوپاییەکانی هەرێمەکەش بەگەرمی پێشوازی ئەو راپەرینەیان کرد، هەروەك حسین حلمی پاشا، پیشکەنەری گشتی سوپای عوسمانی، ئەو راستیە بۆ عبد الحمید دەگێرێتەوە (بێجگە لەمن هەموو ئەفسەرەکانی ئەوێ بوونەتە لایەنگری کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی) [٧] . عبد الحمید دەیویست بەهەرجۆرێك بێت ئیتحادیەکان دەمکوت بکا، بەڵام هەروەك لە کۆبونەوەی ۹ی تەموزی ۱۹۰۸ ی ئەنجومەنی وەزیران دەردەکەوێت - ناکۆکی پەشێوی هۆڵی ئەنجومەنیشی گرتبۆوە- رەزا پاشا فەرماندەی لەشکری عوسمانی، بەرگری لەداخوازیەکانی ئازادی ویستەکان - ئیتحادیەکان - دەکرد، بەڵام ئیسماعیل پاشا هەرەشەی دەمکوتکردنی - ئیتحادیەکان- ی دەکرد [٨] . ئەوشەوە، واتە شەوی ۹/۱۰ی تەموز تەواوی ئیمپراتۆریەت لەلایەك و ئەستەمبوڵیەکان بەتایبەتی چاوەڕێی بڕیاری کۆتایی عبد الحمید بوون. رۆژنامەکان لەکاتی دیاری کراوی خۆیان دەرنەچوون، پەیتا پەیتا پەشێوی ئەستەمبولیشی تەنیەوە، لەپاشان عبد الحمید بڕیاریدا

کەهێمنی و ئاسایشی وڵات بپارێزێ. بەڵام ئەو بڕیارەی عبد الحمید هەر قسەیەکی رووت دەرچوو - چونکە لە سپێدەی رۆژی هەینی دەی تەموزی ۱۹۰۸ شاری ئەستەمبوڵ خۆپیشاندانێکی جەماوەری بە خۆوە بینی. راپەڕیوەکان هەرسێ دروشمە مەرکەزیەکەی ئیتحادو تەرەقی (دادگەری ، یەکسانی، برایەتی) یان بەرز کردبۆوە [۹] . رۆژی شەممە ۱۱ی تەموز، رۆژنامەکان ئیستیقالەکردنی وەزارەتی فەرید پاشاو دامەزراندنی وەزارەتی سەعید پاشایان بلاوکردەوە، سەعید پاشا دەست بەجێ بڕیاری - لێبوردنی گشتی- دەرکرد ، ئیمپراتۆریەت لە نێو گەردەلولی ئاشوب و پەشێوی دا دەتلایەوە- عبد الحمید رۆژی هەینی ۲٤ ی تەموز بڕیاریدا کە بەدەستوری عوسمانی ۱۸۷٦ بکات. بەڵام کالەکار ترازابوو. دەستور هەر دەستوری ئیتحادیەکان بوو. دوای ئەم کودەتایەش، عبد الحمید وەك - خەلیفەیەك - هەر لەسەر حوکم بوو، بەڵام مانەوەی هەرەشەی لە دەسەڵاتی ئیتحادیەکان دەکرد، هەر بۆیە بۆ ئەوەی پیلانی کودەتاکە بەتەواوی جێ بەجێ بکرێ، ۲٤۰ ئەندامی ئەنجومەنی پیران لە ۲۷ نیسانی ۱۹۰۹ دا بە تێکڕای دەنگ بڕیاری لەسەر لابردنی عبد الحمید داو، ئەنجومەنی مەبعوسانیش بڕیارەکەی جێبەجێ کردو- وەفدێکی(٤) کەسی پێکهات لە ئارام ئەفندی ئەرمەنیو حکمەت پاشا ئەفسەری دەریا و عمانویل قەرەسوی یەهودی نوێنەری سلانیك و ئەسعەد توبتانی ئەلبانی- بۆ ئەوەی دەقی بەیانەکە بدەنە عبد الحمید [۱۰] .دوای لابردنی عبد الحمید ئیتحادیەکان دەستیان بەسەر تەواوی دامو دەزگای دەوڵەت داگرت محمد رشادیشیان کردە خەلیفەیەکی گوێ ڕایەڵی خۆیان.

١- ئایدۆلۆژی و ستراتیژیەتی ئینقیلابیەکان

ئایدۆلۆژی سیاسی ئیتحادیەکان لەسەرەتاوە، شاراوە بوو بە واتای نە ئایدۆلۆژیەکی نەتەوەیی –تورکی– ونە نەئایدۆلۆژیەکی نێو نەتەوەیی –ئیسلامی– بوو. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دوو هۆی سەرەکی:–

یەکەمیان:– ڕێخراوەکە زۆربەی گەلانی نێو ئیمپراتۆریەتی وەك تورك و کورد، عەرەب، چەرکەس، ئەرمەنی، جولەکە، لەخۆگرت کردبۆوە، هەر بۆیە دژوار بوو بزوتنەوەکە کە شکلێکی ناسیۆنالیستی رووت وەربگرێت.

دووەمیان:– دەسەلاتی مەرکەزی ڕێکخراوەکە زیاتر لەژێر دەستی دەسەلاتی عەلمانیەکان و نەتەوە غەیرە موسڵمانەکان دا بوو، لێرەش ئەستەم بوو ڕێکخراوەکە مۆرکێکی ئیسلامی بە خۆوە بگرێت - لەو پێودانگەوە دەتوانین جەخت لەسەر ئەوە بکەین کە حکومەتە کەی ئینقیلابیەکان - حکومەتێکی ئیسلامی دەوڵەتیو ناسیۆنالیستی هاورد - و بوو بەشێوازێکی تر دوو گروپی سەرەکی ئەو ڕێکخراوە دیار بکەین باڵی پان– عوسمانیزم و پان– تورکیزم. گروپی یەکەم دەیانویست دەوڵەتی عوسمانی بگۆڕن بە دەوڵەتێکی فیدراڵی هەموو گەلانی نێو ئیمپراتۆریەت لە حکومەتی بەشداربن هەرسێ دروشمە مەرکەزیەکەی ئیتحادیەکان (دادگەری، یەکسانی، برایەتی) بێ گوێدانە جیاوازی ئاین و مەزهەبینەتەوایەتی لە حکومەتەکەدا بەرجەستە بکەن، ڕابەری ئەو تەرزە بیرە دکتۆر عبداللە جودت ی بەنەژاد کورد بوو. هەروەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، (د.عبداللە جودت) یەکەم شانەی ئیتحادی پێکهێنابوو. هەرچەندە د.عبداللە کورد بوو، بەڵام بیرە ئومەمیەکەی بانگەشەی دەوڵەتێکی عوسمانی یەکگرتووی لێدەکرد ، د.عبد اللە جودت هەم هیمدادی فیکریو هەم هیمدادی سیاسی تورکە لاوەکان و ئیتحادو تەرەقی بوو– هەروەها باوکی فکری مستەفا کەمالی سەرۆکی تورکیای نوێ بووە ''لە نێوبەرەی پان

عوسمانیزم ناکۆکیەکی ئـایدۆلۆژی بنجـی داکوتـابوو. هـەندێ وەك د.عبـدالله جـودت دژە ئیسلابوون بانگەشەی دوور خستنەوەی ئاینیان لە دەوڵـەت دەکـردو دەیانویسـت ئـاین - ئیسلام- جێ بـۆ ماتریالسـتی بیۆلـۆژی چـۆڵ بکـا. بـەبروای پرۆفیسۆرشـەریف ماردینی نوسەری سیاسی ژون تورکەکان، عبدالله جودت لەپێشەوەی ئـەو کەسـانە بـوە کـە بـیری ماتریالیستی نامۆ بەواقعی گەلانی ئیمپراتۆریەتی بلاَوکردۆتەوە هەروەك لـە نوسینەکەیدا دەنوسێ: لەو لێکۆڵینەوەمدا کە بەتایبەتی لەسەر کەسێك کە فکرەی لەهەر کەسێکی دی بـەرچاوترە، ورد دەبمـەوە، کـاتێك مـرۆڤ لـەفکرەکانی د.عبـدالله جـودت ورد دەبێتــەوە هەنگی مۆ دەبینێ کە بیرو باوەڕی رۆژ ئاوایی- ماتریالیست، تۆرگانیسـت، داروینیسـت- چۆن تاسیری لەبیرو باوەری ئێمە کردووە. کەسانێکی وەك مرادبەگیش کـە بـاڵی راسـتی ئیتحاد دادەنرا، لەگەڵ کۆمەڵەکەی، کە هەموو بەرەگەز تـورك نـەبوون وەك جمـال بـەگی مێژوونووس، سلێمان نەزیف، اسماعیل حقی دیاربەکری... داوای دەوڵـەتێکی عوسمـانی یەکگرتوویان دەکـرد بـەلاَم ئیسلام، ئـاینی ئـەو دەوڵەتـە بێـت. گروپـی دووەم، نەتـەوە پەرستی توندرەوی وەك ئەحمـەد رەزای نوێنـەری بـاڵی چـەپی کۆمەڵـە، دوژمـن بـاوە کوشتەی ئیسلام و تەلعەت بەگی نوێنەری مەدەنیـە روونـاك بیرەکـانی تـورك و ئـەنوەر بەگ و جمال بەگی خوێنرێژی نوێنەری عەسکەریەکانی لەخۆ گرد کردبۆوە. ئەو دەستەیە کـە دینـەمۆی ئـایدۆلۆژی سـەرەکیو سـتراتیژیەتی دووری ژون - تورکـەکان بـوون دەیانوت:- ئێمە تورکین قیبلەی ئێمە تۆرانـە- یوسـف ئـاقچۆرا ئـەندامی بـەرەی پـان- تورکیزم، هـەر زوو کەوتـە رەتکردنـەوەی فکرەی پـان- عوسمـانیزم و جـەختی لەسـەر دەوڵـەتێکی ناسیۆنالیسـتی تورکـی دەکـرد. ئـاقچۆرا ئـەو بۆچوونـەی لـە گۆڤـاری(تـورك یـوردی) لـە وتـارێکدا بـە نـاوی - زیندوبوونـــەوە دوای مـــەرگ هەقـــە- بلاَوکردۆتـــەوە- تورکەکان دەبێ لەعەرەبەکان جیاببنەوە-!

هەرچەندی زوو ئەو کردارە مەیسەر بکرێ هێندە زوو تورکەکان دەتوانن دەوڵەتی عوسمانی بە دەوڵەتێکی تورکی بگۆڕن [١٢] سەرانی ئەو بیرە نەتەوەیی‌یە هەر بە تورکی کردنی دەوڵەتی عوسمانی نەوەستان بەڵکو دەیانویست هەموو ئەو گەلانەی بەرەگەز تۆرانین لەدەوڵەتێکی رەگەزیی کۆبکرێتەوە؟؟ زارەڤەند لە کتێبی -ئەفسانەی پان - تۆرانیزم- بە پوختی گەلانی رەگەز تۆرانیمان بۆ دەنوسێت:تورکەکانی عوسمانی دانیشتووی ئەستانەو ئەنادۆل و تەتەرەکانی قەوقازو ناوەندو خوارووی رووسیا، تورک تورکمانەکانی، ئۆزبەك- مەگۆل مەنجو تونگوزارەکانی ناوەراستی ئاسیا، دانیشتوانی رەسەنەکانی سیبریاو هە فلەندەکانی فنلاندو دەوڵەتەکانی بەلتیك و لەدوایشدا هەنگاری بلگاری هەموویان بەرەسەن تۆرانین [١٢] ناسیۆنالیستە تورکەکان دەیانویست جارێ هەموو ئەو گەلانەی بە تورکی قسەدەکەن، وەك تورکەکانی عوسمانی، تورك زمانەکانی ئازەربێجان، تورکەکانی رووسیاو چینی گەلێر لە یەك دەوڵەت کۆبکەنەوە، ژون تورك ناسیۆنالیستەکان هەر ساڵێك دوای ئینقلابەکەی تەموزی ١٩٠٨ هەقیقەتی خۆیان بەدەرخست، بەجۆرێك کەوتنە راونان و تیرۆرکردنی سەرانی پان- عوسمانیزم بزوتنەوە نەتەوەیی‌یە غەیرە تورکەکان. بە جۆرێك دوای شەرەکانی بەلتیکی ١٩١٠، ١٩١٢، ١٩١٣ جیابوونەوەی گەلە غەیرە موسوڵمانەکان بەتایبەتی یۆنانیەکان مەکدۆنیەکان و هەروەها ئەلبانیەکان و بەجارێك شۆفینزمی تورکی تیژ کرد. لەو نێو گەلی کورد و ئەرمەن دڕندەترین شێوەی تیرۆرو چەوساندنەوەی نەتەوەییان لەو کرداری توندەی تورکەکان بەرکەوت، بەمجۆرە ناسیۆنالیستی تورك دەیویست لەسەر حسێبی گەلان دەوڵەتێکی سەد لەسەدی تورکی دابمەزرێنێت. ئەو فکرەیەی ئیتحادیەکان لە رووی رێکخستن و ستراتیژەوە زۆر کۆمەڵەی کاربوناری ئیتالی دەچوو، کە خەباتی دەکرد لە پێناوی دەرکردنی فەرەنسی‌و نەمساویەکان لە نیمچە دورگەی ئیتالیا، ئەمەش

راستیەکی رەهایــە کــە ناسیۆنالیســتی تورکــی پابــەندی ناسیۆنالیســتی فەرەنســیو جولەکەیی بووەو، بەجۆرێك جولەکەیەکی وەك لوملی ئینگلیز دەیگـوت: رەگـەزی تـورك، کە تورانییە لەرەگەزی هەموو گەلانی تری رۆژئــاوا چاکـترە [14] ، ئـەو تێروانینــە رەگـەزیــە وای لـە زیـاد ئـالپی بەرەگـەز کـورد کـرد کـرداری بـەتورکی کردنـی کــوردو کوردســتان، بـەکردارێکی شارسـتانیو زەروری بزانێـت [15]. هـەروەها بـەگوێرەی قسـەکانی پرۆفیسـۆر خدوریو (برنارد لویس دەیڤد کۆهینی)فەرەنسی بوو، بیری تۆرانی لە نێو گروپی تورکـە لاوەکاندا بلاْوکردۆتەوە.

ئەو بۆچونەش تەواو لەگـەڵ سەرهەڵدانی ژۆن تورکـەکان کە پـاریس و سـلانیك بوو، یەك دەگرێتەوە لەلایەکی تریش (ئەدی عەمانوئیل قەرەسوی) نوێنــەری سـلانیك لـە ئەنجومەنی مەبعوسان یەکێك لـەو چوار وەفـدە نـەبوو کـە بڕیاری لابردنـی عبـد الحمیـد خەلیفەیان بە عبد الحمیـد راگـەیاند؟! هـەروەها بەڵگـەی دی لەسـەر ئـەوە کـە هۆکاری دەرەوە دەوری گرنکی خۆی بینیوە لە فیکری ئینقیلابەکەی تحادیەکان دەگەڕێتــەوە بـۆ لەیــەکچوونی بــیرو ســتراتیژیەتی ناسیۆنالیســتە تورکـــەکان و، میلیتاریســتە ئەڵمانەکان(لەسەدەی نۆزدەی زاییندا میلیتاریسـتە پـەریوزەکان لـەرێگای بـەکارهێنانی سـوپاوە توانیـان دەوڵـەتی ئـەڵمانی دابمـەزرێنن ئـەوەش دەورێکـی گرنگـی گـێڕا لــە بیرکردنــەوەی ژۆن تورکـەکان بەتایبـەتی، چونکــە ئەڵمانــەکان لەســەدەی نــۆزدە پەیوەندیەکی سوپاییو بازرگانی زۆر توندو تۆڵیان هەبوو لەگەڵ دەوڵـەتی عوسمـانی [16] ، کودەتاکـەی ١٩٠٨ ی ئیتحادیــەکان لاسـایی کردنەوەیــەکی ئــەو هەوڵــەی ئەڵمانــەکان بــوو.(زارڤــەند) کاریگــەری هــەردوو شۆرشــی رووســیش دەکاتــە هۆکـارێکی دی بــۆ بلاْوبوونەوەی بیری تۆرانیزم و دامەزراندنی دەوڵەتێکی ناسیۆنالی تورکی:

(دەسەڵاتی رووسەکان بۆ ماوەیەکی کەم، ئەو بورکانی تورانیەتی خامۆش کرد، نەژادی سلاڤی بەسەردا زاڵ کردن، ئەمما ئەمڕۆ لەنێو ئەو کلاوڕۆژنەو کەلێنانەی دوو شۆرشی رووسیا کردویەتیەوە، گرمەی بورکانی تۆرانی لەهەموو کاتێك توندترو ترسناکتر دێتە بەر گوێ، دیواری نێوان تورك و تەتەر درز دەباو هەموویان لەدەوری بەهێزترین و ئاپۆرەترین وڵاتیان کە تورکیایە کۆدەبنەوە [17]).تۆرانیزم و ستراتیژیەتی ئیستعمارانەی ئیتحادیەکان لەسەر دەستی کەمالیەکان، بوو بەدڕندەترین شێوازی ئایدۆلۆژی توندڕەوو شوێنی لەجیهاندا.

٢- ئینقیلابەکەو بزووتنەوەی سیاسی کورد

ئەو بارو دۆخە نوێیەی لەئاکامی ئینقلابەکەوە هاتە کایەوە زەمینەیەکی لە بەردەم روناکبیرانی کورد رەخساند بۆ ئەوەی ئەو دەرفەتە بقۆزنەوەو دەوری خۆیان لەحکومەتە (دەستوری) یەکەی ئیتحادیەکان ببینن. لە ساڵی یەکەمی حکومەتەکەدا، کە هێشتا عبد الحمید لەسەر کاربوو، ململانێی باڵی مەدەنیو عەسکەری حکومەتەکە لە کایە بوو، حکومەت تەواو جێ پێی خۆی توند نەکردبوو، جۆرە ئازادیەك و مافی رادەبڕین لەئارابوو. هەر بۆیە(شێخ عبدالقادری عوبیدەڵلای شەمزینی لەگەڵ ئەمین ئالی بەدرخان لە ٢٥ی ئەیلولی ١٩٠٨ یەکەم رێکخراوی سیاسی کوردیان بە نێو -کۆمەڵەی بەرزێتیو پێشکەوتنی کوردستان- یان دامەزراند [18] ئەو گروپە بۆئەوەی بیرو بۆچوونی خۆیان لەنێو خەڵکدا بڵاوبکەنەوە لە ٩ی تشرینی دووەمی هەمان ساڵدا رۆژنامە (کورد) یان دەرکرد. رۆژنامەکە بە گوتەی ئەمڕۆ زمانحاڵی کۆمەڵەکە بوو گەلێك وتاری لەسەر وشیاری نەتەوەیی بڵاوکردەوە -لەو لاوەشێخ سەعیدی نەورەسی بۆ ئەوەی پەردە لەسەر هەقیقەتی ئیتحادیەکان هەڵداتەوە -کۆمەڵەی یەکێتی موحەمەدی - پێکهێنابوو

هـەمان دروشمـــە مەرکەزیـەکانی ئیتحـادو تـەرەقی (دادگـەری، یەکسـانی، برایـەتی) بەرزکردنەوەو بەجیدی داوای یەکێتی عوسمانی لەژێر ئـالآی ئیسـلام دەرکرد لـە پێنـاوی بوژاندنەوەی ئەدەب و فۆلکلۆرو داب و نـەریتی رەسـەنی کورد کۆمـەڵێکی وێژەییـان بـە نێوی - کۆمەڵـەی بلاوکردنـەوەی زانیاری کـورد- لـە چەنبـەرلی تـاش دامـەزراند. مـیر عبدولرەزاقـی نـەوەی بـەدرخانیش قوتابخانەیـەکی کـوردی لـە ئەسـتەمبول بـە نـاوی قوتابخانـەی (دەستوری) کـردەوە، بـەلآم ئـەو بـارو دۆخـە زۆری نـەخایاند هەقیقـەتی شۆڤینیە تورکەکان بۆ گەلانی غەیرە تورك بە دەرکەوت: هەموو رێکخراوە سیاسـیو یانـە رۆشنبیریو قوتابخانە رۆشنبیریەکان داخران. فەرمانی گرتنی شریف پاشـاو ئـەمین عـالی بەدرخان و شێخ سەعید نەورەسی دەرچوو، شریف پاشاو ئـەمین عـالی بدرخـان توانیـان خۆیان رزگار بکەن بـەلآم شێخ سـەعیدی نەورەسـی دەسـتگیرکرا. نەورەسـی سـەبارەت بەگیرانی خۆی بە خورشید پاشای سەرۆکی دادگای ئیتحادیەکان دەڵێت:(من یـەکێك لـە تاوانـەکانم ئەوەیـە کـە خـەم بۆ ناوچـە خۆرهەڵاتیـەکان-کوردسـتان - ئـەخۆم و داوای دانەوەی مافەکانی ئەکەم و هەمیشە هەوڵ ئەدەم کە بگاتەوە بە کاروانی هونەرو زانسـت و پێشکەوتنی راستەقینە) [19] . دوای قەدەغەکردن چالاکی کوردەکـان خـەلیل خـەیالی لـە ساڵی ١٩١٠ رێکخراوێکی سیاسی بە ناوی -هێڤی- لە کۆمەڵە قوتابیەکی زانکۆی دەوڵـەت پێکهێنا [20] . رووناکبیری قەومی وەك عبدوڵلا جەودەت و جەمیل قـەدری پاشـاو مـەمدوح سالم... بەحوکمی ئەوەی ئەو گروپە بیری ناسیۆنالیستی رۆژئاواو حەزارەت و مەدەنیەتی ئەوروپا زۆرکاری لێکردبوون لە دیدگای غەربیەوە تەماشای واقعی کوردیـان دەکـرد. ئـەو هەموو تەرزە فکرانەشیان لە گۆڤاری رێکخراوەکـەیان(رۆژی کـورد) بلاوکـردەوە، ئـەوەی شایانی باس بێ ئەو گۆڤارە تاکو ساڵی ١٩١٢ هـەر بـەو نـاوە بلاودەبـۆوە، بـەلآم دوایـی ناوەکەی بوو بە (هەتاوی کورد)[21]. کۆمەڵـەی هێڤـی نـەیتوانی دەورێکـی سـەرەکی خـۆی

ببینێت، چونکە کۆمەڵەکە تەنیا لەنێو گروپە رۆشنبیرەکاندا بڵاوببۆوە، بەرگەی رکابەری چەکداری لەگەڵ ئیتحادیەکان پێ نەدەکرا، لەولاوەش سەرکردەکانی کورد -وەك شێخ سەعیدو ئیبراهیم میللی وعبدولسەلام بارزانیو مەلا سەلیم و میر عبدولرەزاق بەدرخان لەبەشەکانی کوردستان راپەڕینی چەکداریان لە دژی ئینقلابیەکان سازدا.شێخ عبدولسلام بارزانی هەر لەساڵی ۱۹۰۷ ەوە لە بروسکەیەکدا بۆبابی عالی لە ئەستەنبوڵ داوای کردووە کە لە ناوچەکەیدا زمانی کوردیو فێرکردنی بە زمانی کوردی بەرەسمی بریاری لەسەر بدرێ، بەڵام ئەو داواکاریەی شێخ لە دیدگای ئەستەنبوڵ بە کارێکی جودا خوازی لەقەڵەم درا [٣١]. هەربۆیە لەکۆتایی ۱۹۰۷ تاکو سەرەتای ۱۹۰۸ سوپای عوسمانی هەمو گوندەکانی ناوچەکەی سوتاندو ماڵەکانی تالان کردو خەڵکەکەشی بەرەو زیندانەکان راپێچ کردن. لەساڵی ۱۹۱۳ جارێکی تر شێخ لەناوچەکەدا دەستی بەکاری خۆی کردەوە هەر بۆیە سلێمان نەزیف لێپرسراوی ویلایەتی موسڵ فەرمانی گرتنی شێخ عبدولسلامی دەرکرد، بەڵام خۆشبەختانە شێخ ئەمجارەش توانی رزگاری ببێت. لەکۆتایی ۱۹۱٤ شێخ بە خۆی و سێ لەپاسەوانەکانی بەدەستی سۆفی عبدالله ناوێك تەسلیم بە سلێمان نەزیف دەکرێن و فەرمانی لەسێدارەدانیان بۆ دەردەچێت، ئەو فەرمانە لە ۱۹۱٤/۱۲/۱٤ جێبەجێکراو هەواڵێکی دیکە دەڵێ لە کانوونی دووەمی ۱۹۱٥ لە سێدارە دران [٣٢]. لەنێو کوردستانی باکوریش کۆمەڵە سەرکردەیەکی کورد کۆببونەوە بە نهێنی خەریکی خەباتی سیاسی بوون کەسانی وەك شێخ عبدولقادری شەمزینیو مەلا سەلیم و شەهابەدین و حاجی موسا سەرکردایەتی ئەو کۆمەڵە نهێنیەیان دەکرد.ئیتحادیەکان بەنیازی دەستگیرکردنی مەلا سەلیم و سەرکوتکردنی کۆمەڵەکە: لە حوزەیرانی ۱۹۱۰ ئالایەکی لەشکر دەنێرنە سەر رێگەی وان– بەدلیس. مەلا سەلیم لەوێ دەستگیر دەکەن. هەر کەشەهابەدین بەمە دەزانێت هێزێکی پێکهاتوو لەسەد سوار

دەنێرێتە سەر لەشکرەکەی تورك دەتوانێت مەلا سەلیم رزگاریکات [24] . ئەو رووبەڕوو بوونە چەکدارییە خاڵی وەرچەرخانی شۆرشە چەکدارییەکەی مەلا سەلیم بوو، لەنێوان ساڵانی ١٩١٠ -١٩١٣ ئەو کۆمەڵە شۆرشگێرە توانی بەشێکی وڵات لەژێر دەسەڵاتی ئیتحادییەکان رزگاریکات، بەڵام لەشەڕێکی نێو شاری بەدلیس مەلا سەلیم و دە لە پێشمەرگەکانی هانا دەبەنە بەر قونسولیەی رووسی لەبە دلیس کاتێك لە ساڵی١٩١٤ جاڕی جەنگی یەکەمی جیهانی درا، ئیتحادییەکان لە دژی رووسیاو ئینگلیزو فەرەنسا دەچنە پاڵ ئەڵمانیا هەر بۆیە لەگەڵ هەڵایسانی جەنگ هێرش دەکەنە سەر قونسولیەکەی رووسیا و مەلا سەلیم و هاوڕێکانی لەنێو شاردا شەهید دەکەن، شۆرشەکەی مەلا سەلیمیش هەر وەك ئەوەی عبدولسلام بەهۆی تابوری پێنجەم سەرکوتکراوە، هەر وەك مەلا سەلیم خۆی ئەو راستیە لە دادگا کارتۆنیەکەی ئیتحادیەکان رادەگەیەنێت: خودا نەسرەتی بە ئێمە بەخشی بەڵام غایەن هەبوو لەبەر ئەوە خودا نەسرەتی لەئێ ە سەندەوە [25] . دوای ئەو نسکۆ یە میر عبدولرزاق بەدرخان کە ساڵی ١٩٠٩ باڵوێزی ئەستەنبول بوو لەشاری پترسبۆرگی رووسی ٢٦ . داوای لەکاربەدەستانی رووس کرد کە پشتگیری بکەن لە دامەزراندنی ئیدارەیەکی کوردی لە کوردستاندا.

لەنێوان ساڵانی ١٩١٢-١٩١٣ عبدولرزاق دەچێتە شاری ورمێ لەوێ داوا لە سمکۆ دەکات کە پێکەوە بە پشتیوانی رووس لە دژی دەوڵەتی عوسمانی - ئیتحادی- شۆرش بەرپابکەن. لەساڵی ١٩١٣ عبدولرزاق و سمکۆ لەشاری(خوی) کۆمەڵەیەکی رۆشنبیری بە نێوگیخاندی پێك دێنن [27] . ئارمانجی ستراتیژی کۆمەڵەکە هەروەك عبدولرزاق دەڵێت: (بریتی بوو لە بڵاوکردنەوەی وشیاری نەتەوایەتی) کوردایەتی لەناو کورددا.

ساڵی ١٩١٤ عبدولرزاق توانی بە یاریدەی رووسیا بەڕێوەبەرایەتی یەکی کوردی لە چاڵدیران دابمەزرێنێ، ئەو پشتگیریەی رووس بە تەواوی حکومەتی ئەستەنبوڵی نیگەران کرد بوو، چونکە ئەوان خۆیان بە یاریدەی فەرەنساو بەریتانیا و جولەکەکان عبدولحمیدیان لەسەر کار لابرد، بۆیە دەترسان ئەو هەوڵەی عبدولرزاق لەو بارودۆخەدا کاریگەری خۆی لە نێو کوردەکانی نێو سوپای عوسمانی بکات.

هەربۆیە لە رۆژنامە رووزەردەکانی ئەستەنبوڵ، وەك: وقت، صباح، تصویری أفکار [28] ... بۆ ورووژاندنی هەستی ئایینیو چەواشەکردنی رای گشتی نێو ئیمپراتۆریەت پروپاگەندەی بێ ئایینی شۆرشەکەی عبدولرزاق هەروەها کافربوونی عبدولرزاقیان بلاوکردەوە، دەمێك بەلشەفیەکان لە ئۆکتۆبەری ١٩١٧ دەسەلاتیان گرتە دەست، لە کانوونی یەکەمی ١٩١٧ دا ئاگر بەستێکیان لەگەڵ ئیتحادیەکان راگەیاندو لە ئاداری ١٩١٨ پەیمانی بریست- لیتوفسك کۆتایی بە شەڕی نێوان رووسیاو ئیتحادیەکان هێناو عبدولرزاق خۆشی لە کوردستانی باشوور تیرۆر کرا [29].

لەو دەساڵەی فەرمانداری ئیتحادیەکان ١٩٠٨-١٩١٨ تیرۆرو توندو تیژیو چەوساندنەوەی نەتەوەییو بەکۆمەڵ کوشتن و کۆچ پێکردن و سەپاندنی سیاسەتی بە تورکی کردن کردارێکی سروشتی ئەو کۆمەڵە شۆفینییە بووە. هەروەك فەیلەسوفی پان (تورکیزم زیاء کوك) دانی پێدادەنێت.(تورانیەکان دەبێ بەزۆری چەك هەموو جیهان بخەنە ژێر دەستی خۆیانەوە) [30]. لەنێوان ساڵانی جەنگی جیهانی یەکەم ١٩١٤-١٩١٨ کوشتارێکی بێوێنەیان لە کوردو ئەرمەن کرد. بە حوکمی ئەوەی لەنێو سوپاکەی ئیتحادیەکان سەربازی کورد هەبوون، بۆیە هاوپەیمانەکان و کەمالیەکان و هەندێ کۆسمۆپۆلیتی کوردیش تاوانی کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەن لەسەر بزوتنەوەی

ئازادیخوازی كورد حسێب دەكەن! هەر بۆیە بە پێویستی دەزانین هەندێ رۆشنایی بخەینە سەر ئەو بابەتە.

مێژووی كورد و ئەرمەن لەزۆر شتدا لەیەك دەچن. پەیمانەكەی ١٦٣٩ هەر لەمەڕ داگیركردن و ودابەشكردنی كوردستان نەبوو، بەڵكو بەپێی بەندەكانی هەمان پەیمان بەشی رۆژهەلاتی ئەرمەنیا بوو بە بەشێك لە ئیمپراتۆریەتی سەفەویو بەشی رۆژئاواشی خزێنرایە نێو قەڵەمڕەوی عوسمانی، ئەو بەشی رۆژهەلاتی ژێر دەستی فارسەكان، لەئاكامی بەزینی لەشكری ئێرانی لە شەڕێكی دوو ساڵە١٨٢٦- ١٨٢٨ دەگەڵ رووسیای قەیسەری بە گوێرەی پەیمانی ئاشتی توركمنچای ١٨٢٨ بە ئیمپراتۆریەتی رووسی لكێنرا [٢١]. لە چارەگی سێیەمی سەدەی نۆزدەهەمیش دەوڵەتانی ئەورووپی لە ململانێیەكی بەردەوام بوون لەسەر شوێن توندكردنیان لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دا. بەجۆرێك بە پێی رێككەوتننامەی بەرلین ١٨٧٨ دەوڵەتانی ئەورووپا توانیان جۆرە ژێرۆژەیەكی حوكمی زاتی ئەرمەنی لەسەر كوردستان بسەپێنن [٢٢]. دەمێك جەنگی یەكەمی جیهانیش هەڵگیرسا سەرانی رووسی مژولی جۆشدانی ئەرمەنیەكانی دوڵەتی عوسمانی بوون و دەیانویست لەسەر حسێبی كورد (ئەرمەنیای گەورە) دابمەزرێنن. ئەوەی شایانی باس بێت لەنێوان ساڵانی ١٩٠٨-١٩١٤ نزیكەی دە هەزار خەبیرو سەربازی رووسی لەناوچەی ئازەربایجان مۆڵیان دابوو.

رووسەكان هەمیشە مژوڵی ئەوەبوون عەشیرەتە كوردەكانی رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ بكەنە سەربازو بەگژ دەوڵەتی عوسمانیان وەبنێن. كوردەكان بەوكارە خەریك بكەن بۆئەوەی بەگوێرەی پلانێكی گەندەڵ ولایەتەكانی رۆژهەلات و باشوری رۆژهەلاتی توركیا بۆخۆیان گل بدەنەوەو كیانێكی ئەرمەنی لە ناوچەكەدا دابمەزرێنن [٢٣]. بەمجۆرە سەركردەكانی ئەرمەن لە تۆمارەكانی خۆیاندا هەمیشە ئیدیعای ئەوەیان دەكرد كە(هیچ

مەڵبەندێك لە جیهاندا بەقەد مەڵبەندەکانی وان و بەدلیس ئەرمەنی نین) هەروەها سەبارەت بەنێوی(مافی مێژوویی) ئەرمەن بەسەر کوردستانەوە لە تۆماری ئەرمەنیەکان راهاتووە: ئەو نیشتمانە (کوردستان) چەندین سەدەیە نەتەوەیەکی لەسەر دەژی وەکو ئێمەی ئەرمەن لەرەگەزی ئارین و ئێمەش هەست دەکەین کە ئەو نەتەوەیە زیاتر لەئێمەوە نزیکن وەك لە تورك. بەڵام هەرچەندە کەبەشێکی ئەو نیشتمانەیان– خۆهەر بەدەستی ئەرمەنیەکانی چاخە کۆنەکان ئاوەدان کراوەتەوە، ئەمڕۆ بەزۆری بە ئیسلام کراوە [24] . ئەمەو میجەر نوئیل -لۆرانسی کوردان– لە یاداشتەکەیدا پێشنیاری ئەوەی دەکرد کە ئەگر بێت وبتوانرێ کوردەکان بکرێنە(مەسیحی) ئەوە دەرفەتی پێکەوە ژیانی کوردو ئەرمەنەکان زێتر دەڕەخسێت [25] .دەمێکیش ئەنجومەنی باڵای هاوپەیمانەکان پەیمانی سیڤەریان دەرکرد هەر چوار ویلایەتی تەرابزون و ئەرزەرۆم و وان و بەدلیس بۆ ئەرمەنەکان دانابوو [26] . لێرەدا نامانەوێ بڵێین ئەو کوردانەی لەنێو سوپای عوسمانیدا بوون لەو روانگەوە - وشیاری نەتەوەیی‌و خۆشەویستی کوردستان - وای لێکردوون کوشتاری ئەرمەن بکەن. چونکە هەمان ئەو سەربازە بەنێو کوردانە لەگەڵ سوپا ئیتحادیەکان نزیکەی ملیۆنێك کوردیشیان کوشت [27] . لێرە.ئێمە نامانەوێ بە هیچ جۆرێك داکۆکی لەهەڵوێستی ئەو سەربازە کوردانە بکەین، بەڵام لەهەمان کاتیشدا بەڕاشکاوی دەڵێین کە خەباتی ئەرمەنیەکان لە پێناوی رزگاری نەتەوایەتی‌و ئایینی مۆرکێکی فراوانخوازی هەبووە، چونکە بەئاشکرا بەفیتی هاوپەیمانە مەسیحیەکان و روسیای قەیسەری نیازیان بووە لەسەر حسێبی کورد کیانێکی قەومی لەسەر بەشێکی کوردستان دابمەزرێنن. ئەمەو سەرانی بزوتنەوەی سیاسی کورد نەك هەر داکۆکیان لە ئەرمەن کردووە.بەڵکو نزیکەی گیانی پەنجا هەزار ئەرمەنیان لەدەست ئیتحادیەکان رزگارکردووە. ئەمەو لە کوردستانی باشووریش (شێخ ئەحمەد بارزانی هێزێکی پێکهاتوو

لە دووسەد چەکداری ناردۆتە کوردستانی بندەستی تورکیا بۆئەوەی گیانی چەند خێزانێکی ئەرمەنی رزگاربکات . یەکێك لەو خێزانانەی هێزە کوردی‌یەکە رزگاری کردووە خێزانی ئەندارتیك پاشا بووە.

ئەوەی شایانی باس بێت ئەو هێزەی کورد چوادە کەسی بەدەستی تورکەکان کوژران [28] . لەبەر ئەوەی کورد حکومەتی سەربەخۆی نەبووەو دبلۆماسیەتی بزووتنەوەی سیاسی کوردیش لەئاستێکی وادا نەبووە رووی راستی ئەو تاوانە نەك هەر بەجیهان بناسێنێ، بەڵکو بەکۆمەڵی کورد خۆیشی! ئەوەتا دوای ئەو هەموو کوشتارەی ئەرمەن و کورد، تەوفیق پاشا سەرەك وەزیرانی حکومەتە شۆفینی‌یەکەی‌تورك زۆر بێ شەرمانە لە کۆنگرەیەکی لەندەن دا هەموو تاوانەکە دەداتە پاڵ کورد: ئەوەی کوشتاری ئەرمەنیان کرد کورد بوون، تورك و حکومەتەکەشیان لەوەبێ بەرین و ئەگەر پێویستی جەنگ و سەرقاڵ بوون نەبوایە بەجەنگەوە ئەوا حکومەت نەیدەهێشت ئەوە روو بدات و سزای ئەوانەشی دەدا کە راستەوخۆ کردویانە [29].

پەراوێزو سەرچاوەكان

١-مصطفى خوران. اسرار الانقلاب العثماني، تونس ١٩٨٤.
٢-ساطع الحصري، البلاد العربية والدولة العثمانية، بيروت ١٩٦٠.
٣-گۆڤاری هیوا، ژ:٧ ،پاریس ١٩٩٠.
٤-مصطفى خوران. اسرار الانقلاب العثماني، تونس ١٩٨٤.
٥-راموز زور، ارنيست، تركيا الفتاة والثورة ١٩٠٨ - بيروت ١٩٦٠.
٦-هەمان سەرچاوە
٧-مصطفى خوران. اسرار الانقلاب العثماني، تونس ١٩٨٤.
٨-گۆڤاری هیوا، ژ:٧، پاریس ١٩٩٠.
٩-رامو زور، ارنيست، تركيا الفتاة والثورة ١٩٠٨ - بيروت ١٩٦٠.
١٠-رۆژنامەی ئاڵای ئازادی ژمارە (١٢).
١١-گۆڤاری راپەڕین. ژ:٢، پاکستان ١٩٩١.
١٢-زیاء کوك ئالپی زۆڵە کورد لە رۆژنامەیەکی دیاربەکری دەنوسێ:(دیابەکرو دانیشتوانی وەبگرە هەموو شارەکانی کوردستانی ژووروو تورکن، زیاء زۆری پێ ناخۆش بووە پێی بڵێن کوردە، هەندێك لە دوژمنەکانی توانجی ئەوەیان تێدەگرت کە تورك نییە، کەچی لەهەموو کەسێکیش زیاتر لافی تورکایەتی لێ دەدات، لەوەڵامی ئەوەدا پارچە شیعرێکی داناوە لەژێر ناوی (بۆنەو پیاوەی بە من دەڵێ تورك نی) تێیدا وتویەتی:

من تورك بم یان نا هاوڕێی تورکم

ئێوەش تورك بن یان نا دوژمنی تورکن

١٣- دكتۆر جمال نەبەز،بیری نەتەوەیی كورد نەبیری قەومی رۆژهەلات و نەبیری ناسیۆنالیزمی رۆژئاواییە، ستوكهولم ١٩٨٤.

١٤-رۆژنامەی ئالاّی ئازادی ژمارە (١٠).

١٥- د. بلەج شێركۆ، كیشەی كورد، مێژینەو ئیستای كورد، نورمیە ١٩٩٠.

١٦- نەورەسی و خەباتەكەی.

١٧- رۆژنامەی كوردستان.

١٨- د.عثمان علي القومية والفكر القومي الكردي، ١٩٩٠.

١٩- مەسعود بارزانی، بارزانیو بزوتنەوەی ئازادیخوازی كورد، بەرگی یەكەم ١٩٩٢.

٢٠- سەرچاوەی پێشوو.

٢١- گۆڤاری رۆژی نوێ، ژە،سلێمانی ١٩٦٠.

٢٢- سەچاوەی پێشوو.

٢٣- گۆڤاری ئالاّی ئیسلام: كەنەدا.

٢٤- گۆڤاری ئالاّی ئیسلام، ژ:١ سال:٧، كەنەدا ١٩٩٣.

٢٥ گۆڤاری رۆژی نوێ، ژ:٤، سلێمانی ١٩٦٠.

٢٦-Kurdistan News No:3 1993

٢٧- گۆڤاری هیوا، ژ:٧، پاریس ١٩٩٠.

٢٨- د.كمال مظهر، كردستا في سنوات الحرب العالمية الاولى، بغداد ١٩٨٤.

- Kurdistan News: No: 3/1993

٢٩- گۆڤاری ئالاّی ئیسلام، ژ:١ كەنەدا ١٩٩٣.

٣٠- S, Shaw,.history of ottoman Empire.

٣١- گۆڤاری یەككرتن ژ:٤، نرویج.

٣٢- د.کمال نوقە، کرنۆلۆژیای مەسەلەی موسڵ، وەرگێرانی سەلام ١٩٩٣.

٣٣- سەلام: ناسیۆنالیستی تورك و سەرهەڵدانی بزوتنەوەی سیاسی کورد ١٩٩٣.

٣٤- ئەو بەکۆمەڵ کوشتن وماڵوێرانیەی ئیتحادیەکان لەماوەی دە ساڵی حوکمیا بەسەر کوردیان هێناوە، عوسمانی یەکان بەماوەی سێ سەدە بەسەر کوردیان نەهێناوە ئیتحادیەکان بە پێی سیاسەتی پەرتکە زاڵ دەبی بەرنامەیەکی ئەهریمەنی‌یان بـ خاشەبرکردنی رەگەزی غەیرە تورك دانا، هەرچی کوردە لە ولاتی خۆیانەوە بە ولاتـ تورك ئاوارەو پەرش و بلاوبکرێتەوە بە مەرجێ ژمارەی ئەو دورخراوەو راگوێزراواند لەهەر شارێکی تورکی‌دا زیاتر نەبێ لە٥٪ی دانیشتوانە تورکەکان، لەئاکامی ئەو کردار شۆفێنی‌یی‌دا ٥٠٠ هەزار کورد گیانیان لەدەست داو ٧٠٠ هەزاریش بە زۆری بۆ ئەنادۆ راگوێزرانەوە. بەشێکی زۆری ئەو خەڵکە کڵۆڵە راگوێزراوانە هەر بە دەم رێگاوە سەرما؛ سەختی زستان و ماندوبوون و برسێتی کوشتنی، بەشێکی تریشیان پێش ئەوە؛ بگەنەشوێنی بۆ راگوێزراو تورك کوشتنی. لەماوەی شەش حەوت مانگی یەکەمی جەنگ لە سەرجەمی دوازدە هەزار کەس ... کوردستانی باکوور نزیکەی ٨ هەزار کەس مردن مامۆستا ئەحمەد خواجە لەبەرگی یەکەمی کتێبە بەنرخەکەی‌دا (چیم دی) وێنەیەکم سەردەمی جەنگمان لە سلێمانی‌و دەوروبەری بۆ تۆمار دەکات. هەناسەی خۆشی نەما برسیەتی‌و نەخۆشی‌و هەموو جۆرە پەتایەك ولاتی داگیرکرد، دەرمان، پزیشك، چارەسا نەبوو، لە لادێ‌دا ژن، پیاو، منداڵ لاشەی لەبرسان مردوو شەقام و کەلاوەکانی پـ کردبوو، جا تەنیا گیان هەرزان و نان گران بوو، سەزەرای ئەو گرفتاری‌یە لە ناوەراستم شارا لە سلێمانی‌و دێهاتەکاندا دەستە دەستە لاوانی کورد ئەکران بە نیشانەو بـ دەسترێژی سەربازی تورك ئە کوژران. چارەنوسی ئەرمەنیەکانیش لە کورد باشتر نەبوو ئەوەتە رۆژنامەنووسەکانی رووس دەنوسن کە شاری وان نە کەسێکی زیندووی تێد

ماوەو نە خانویەکی بە پێوە ماوە. لەشاری بەدلیسدا لە هەژدە هەزار ئەرمەنی تەنیا ٣٠٠-٤٠٠ ژن و منداڵ لە مردن رزگاریان بووە.لە ٢٥ هەزار ئەرمەنی نێو ئەرزەروم تەنیا دووسەد کەسێك رزگاری بووە.

٣٥- لەشاری موش و ئەو سێ سەد گوندەی دەورویەری لە شاردا ٢٥ هەزار ئەرمەنی دەژیان پاش رەشە کوژییەکە تاکە کەسێکی لێ رزگار نەبووە!

٣٦- کەواتە ئەو ماڵوێرانیەو رەشە کوژیەی بەسەر کوردو ئەرمەندا هاتووە بە هیچ جۆرێك نابێ لەسەر کورد حسێب بکرێ. لێرەدا ئێمە پرسیارێك دەکەین ئایا هەڵوێستی ئەو چەند هەزار کەسەی بە نێو کورد لەنێو سوپای عێراق دا ١٨٢ هەزار کوردیان گوم کردو چوار هەزار گوندی کوردیان وێران کرد دەبێ لەسەر کوردو بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد حسێب بکرێ.

٣٧- د.بلەج شێرکۆ ، کێشەی کورد، مێژینەو ئێستای کورد، ئورمیە.

بەشی سێیەم
شەڕی سەربەخۆیی کەمالیەکان و چارەنوسی خەلافەتی ئیسلام و دۆزا کوردان

پێشەکی

ئەم باسە،بێجگە لەپێشەکی، لەسێ بەش پێکهاتووە. لەبەشی یەکەم بە کورتی ئەو هۆکارە دەولیو ناوخۆییانە خراونەتە روو کە دەوری گرنگیان بینیوە لە دروست کردن وپێگەیاندن و سەرخستنی کەمالیەت، چونکە ئەو نوسینە دەری دەخات کە کەمالیەت، بزوتنەوەیەکی سروشتی نەبووەو بەڵکو دەسەڵاتێك بووە بۆ لەنێو بردنی خەلافەت و حەزارەتی ئیسلامی شەرقی، لەبەشی دووەم، باس لەئامانجی ستراتیژی کەمالیەت کراوە. لەو بەشەدا مەسەلەی روخاندنی خەلافەتی ئیسلامی جەختی لەسەر کراوە. بە دیدی نوسەر: ئەگەر کەمالیەت بە جیدی تەعبیر لە تورکایەتی بکا، ئەوە نە دەبوو خەلافەت لە نێو بەرێ، چونکە مانەوەی خەلافەت نەك هەر شکۆیەك بوو بۆ عەرەب بەڵکو شکۆیەکی مەزن بوو بۆ تورك هەروەها بەمانەوەی خەلافەت، تورك نەتەوەی پلە یەك دەبوون لە رۆژ هەلأتی ناوەڕاست و بەشێکی ئەورووپا ! لەبەشی سێیەم کە تایبەتە بە دیدی کەمالیەت لەمەڕ مەسەلەی کورد. لەو بەشەش هەڵوێستی پڕ لە ئیزدیواژیەتی کەمالیەت لە قۆناغەکانی تەمەنیدا خراونەتە روو.

شەڕی سەربەخۆیی کەمالیەکان و چارەنوسی خەلافەتی ئیسلام و دۆزا کوردان

پێش ئەوەی باس لەئامانجی ستراتیژیەتی کەمالیەت بکەین، وا بەچاك دەزانین، لەو هۆکارانە بدوێین کە دەوری گرنگیان بینیوە لە دروست کردنی کەمالیەت و سەرخستنی کەمالیەتدا:

١- هۆی سەرهەڵدانی کەمالیەت

بێ گومان زۆر هۆکار هەن کەڕێ خۆشکەر دەبن بۆ سەرهەڵدانی بزوتنەوەیەکی سیاسی یان کۆمەڵایەتی...هتد. چەندەها هۆکاریش لە پاڵ سەرهەڵدانی بزوتنەوەی کەمالیەت بوون. یەکێك لەو هۆکارانە مەرجەکانی ئاگربەستی مۆدرۆس بوو ئاگربەستی مۆدرۆس، کەلە (٣٠)ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ لە نێوان هاوپەیمانەکان و ئیتحادیەکان مۆرکرا چەندەها مەرجی توندی لە خۆگرتبوو، وەك پرۆژەی روخاندنی دەسەلاتی سیاسیو رۆحی خەلیفەی ئیسلامیو داگیرکردنی شوێنە ستراتیژیەکان دەوڵەت وەك دەردەنیل و بسفۆر هەروەها چەك کردنی سوپای دەوڵەت

١.ئەمەو بەپێی بەندی حەوتەمی ئاگربەستەکە، هاوپەیمانەکان بۆیان هەبوو هەموو شوێنە ستراتیژیەکانی تری دەوڵەت داگیر بکەن،هەر بۆیەش دوای ئاگربەس دەستیان بەسەر موسڵ داگرت

٢ . هەر بەگوێرەی ئەو ئاگربەستە، دەبوو سوپای دەوڵەتی عوسمانی لە قەفقاس بکشێتەوەو هێڵی ئاسنین بکەوێتە ژێر کۆنترۆڵی هاوپەیمانەکان. هەرچی ناوچە عەرەبیەکانی نێو قەڵەمرەوی دەوڵەتی عوسمانی وەك حیجاز، یەمەن، سوریا و عێراق دەبوو ئەوانیش بکەونە ژێر دەسەلاتی هاوپەیمانەکان وێڕای ئەوەی دەسەلاتی حکومەتی ئەستەمبوڵ بەو مەرجانە رازی ببوو نەیدەتوانی بزاڤێکی رکابەری هێمنیش لە جەماوەر پێك بێنێ لەدژی دەسەلاتی داگیرکەر. لەو لاوەش هەندێ کۆمەڵەی سیاسی دروست بوون وەك (جمعية أصدقا الانطلين) و(جمعية المبادئ الولسنية) سەرانی ئەو کۆمەڵانە لەو باوەڕەدا بوون کە بە هاوپەیمانێتی لەگەڵ ئینگلیزو ئەمەریکا، دەتوانن دەوڵەتی عوسمانی رزگار بکەن

٢ . بەحوکمی ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی دەوڵەتێکی فرە نەتەوەو فرە دین بوو، هەر بۆیە چەندەها کۆمەڵەی قەومیو دینیو مەزهەبیش دروست بوون هەریەك بانگەشەی بیانێکی سیاسیو قەومی سەربەخۆی دەکرد.

هەروەها بڕیارەکانی پەیمانی سیڤەر خاڵێکی تری بە هێزکردنی کەمالیەت و بە میللی کردنی بزوتنەوەی کەمالیەت بوو، چونکە بە پێی ئەو پەیمانەش وڵاتانی عەرەب لەتورکیا جیادەکرانەو وە بەشی تورکیای ئەورووپیش بۆ یۆنان دانرابوو هەروەها ئەرمەنەکانیش، دەوڵەتێکی قەومی سەربەخۆیان بۆ دانرابوو بۆ کوردانیش ناوچەیەکی حوکمی زاتی [١] . ئەمەو حکومەتی ئەستەمبوڵ بەو پەیمانەش رازی ببوو. لەلایەکی تریش سوپای یۆنانی توانی بووی بەشێکی دەوڵەتی عوسمانی داگیر بکات. ئەو هەموو روداوانە کەهەمووی دەستکردی هاوپەیمانەکان بەگشتیو ئینگلیز بە تایبەتی بوون، دەرفەتێکی لەباری بۆ مستەفا کەمال خوڵقاند کە ئەوەی ئینگلیز بە ئاشکراو راستەوخۆ پێی نەکرا، بزوتنەوەکەی مستەفا کەمال بیکات. لەحاڵەتی واشدا مەسەلەی زەمان و شوێن زۆر گرنگن بۆ بە شەرعی کردنی بزوتنەوەیەك. لە رووی کاتەوە، ئەوە لە پێشەوە ئامازەمان بۆکرد، زۆربەی دەوڵەت داگیرکرابوو، چەندەها کۆمەڵەی سیاسی لە دژی یەکێتی دەوڵەت خەباتیان دەکرد، خەلیفەش کە رەمزی یەکبوونی دەوڵەت و میللەتە لەبەردەم هاوپەیمانەکان بە چۆکا هات بوو. لێرەدا مەسەلەی دروشمی بریقەدار وەك پاراستنی یەکێتی دەوڵەت و دەرکردنی سوپای داگیرکەر دەوری گرنگی خۆی هەیە، مستەفا کەمالیش لەبەرایی لەسەر ئەو دروشمانەوە بانگی سوپاو لاوان و عەشایەری دەکرد بۆ مەسەلەی وێنیش ناوچەی کوردستانی باکوور بۆ شۆرش خۆی لەخۆیدا چەند ئاکامێکی مترانبێژی هەبوو بۆ هاوپەیمانەکان و کەمالیەکان. ئەو ناوچەیە بەپێی رێکەوتننامەی سایکس بیکۆ بە روسیای قەیسەری درابوو، بەڵام سەرانی کودەتای سووری رووسی بە

گوێرەی ئاگر بەستی ١٩١٧ و پەیمانی بریست لیتیۆفیسك ئازاری ١٩١٨ لەشکری روسی یان لەهەرێمەکانی کوردستانی باکور کشاندبۆوە.

ئەمە لەلایەك و لەلایەکی تریشەوە ئەو ناوچەیە هەرگیز بەتەواوی نەکەوتبووە ژێر چاودێری حکومەتی ئەستەمبولْ و ئینگلیز هەروەها کۆمەڵە سیاسیە کوردەکانیش دەورێکی ئەوتۆیان لەو ناو چەیە نەبووە، هەر بۆیە کاریگەری قەومیە کوردەکان لەسەر عەشایەرەکانی ئەو ناوچەیە زۆر لاواز بوو. لەو بارەیەوە ئیڤنستۆنی عەقیدی ئینگلیزی دەنوسێ: رای گشتی عەشایەری کورد هیچ گرنگی بەمەسەلەی سەربەخۆییو حوکمی زاتی نەدەدا بەڵکو لەگەڵ ئەوە دابوو کە لە ژێر حوکمی تورکی دا بێ[٥] . ئەو هەڵوێستەی سەرکردە عەشایەرىو سوپاییەکانی کورد چەندەها هۆکاری کۆمەڵایەتی سیاسی لەپاڵ دابوو. ئەو سەرکردانە بە حوکمی پێکهاتنی کۆمەڵایەتی و بەرژەوەندی خێڵەکیو ترسی دەسەڵاتی مەسیحی ئەرمەنیەکان هەڕەشەی کۆمۆنیستی لە ناوچەکەدا، هەروەها پاشماوەی شکستی هەردوو زنجیرەی راپەرینی چەکداری ١٨٠٦-١٨٨٠ و ١٩٠٨-١٩١٤ هۆکاری تری گرنگ بوون، کەعەشایەری ئەو ناوچەیە ئەو هەڵوێستەیان هەبێو بیری قەومیش لە ناوچەکە تەشەنە نەکات[٦] .بەم جۆرە ئەم بۆشاییە ئیدارىو عەسکەریە هەرێمەکەی گرتبۆوەو هەرەشەی لە پرۆژەی ئایندەی دەسەڵات و بەرژەوەندیەکانی هاوپەیمانەکان دەکرد،چونکە هەرێمەکە مەوقعێکی جیۆپۆلەتیکی گرنگ بوو کە دەسەڵاتی هاوپەیمانەکانی نەگەیشتبوێ. هاوپەیمانەکانیش گەیشتبوونە ئەو قەناعەتە کە کوردەکانی خۆرهەڵاتی ئەنادۆڵ پەیرەوی بەندەکانی ئاگربەستی مۆدرۆس ناکەن[٧] . بەحوکمی ستراتیژیەتی شوێنەکەی، لەرووی جوگرافىو سیاسیەوە، نەدەکرا بە هێرشی عەسکەری داگیربکرێ، هەر بۆیە لێژنەیەکیان پێکهێنا بەناوی لیژنەی پاراستنی شارەکانی خۆرهەڵاتی ئەنادۆڵ بۆ لێکۆڵینەوە لەو مەسەلەیەوە. ئالێرەدا، هەر یەك لە

لەتورکیابۆ ئـەوەی سـەرکردایەتی بزوتنـەوە کرێکاریـەکان بکـەن و خزمـەتی پرۆژەکـانی سۆڤیەت بکەن لەناوچەکەدا [٢١] . ئەو پاڵپشتەی سۆڤیەت بۆ بزوتنەوەکەی مستەفا کەمال سەرکەوتنێکی دبلۆماسیو عەسکەری گەورەی بە حکومەتی ئەنقەرە بەخشی. ئەمەو هەر بۆئەوەی بزوتنـەوەی مستەفا کـەمال تـەواو ئینگلیزی نـەبێ، ئیتالیـا رێکەوتننامەیـەکی لەگـەڵ کەمالیـەکان کـرد، بـە پـێی ئـەو رێکەوتنامەیـە، کەمالیـەکان توانیـــان ناوچـــەی ئەنتالیاو دەوروبەری وەربگرنەوە، هەموو سوپای ئیتالیا لە ئابی ١٩٢١ ئەو ناوچانەی بـە بەرامبـــەر چـــەند ئیمتیـــازاتێکی ئـــابوری چـــوڵ کـــرد [٢٢] . هـــەروەها فەرەنســـیەکانیش رێکەوتنێکیان لەگەڵ حکومەتی ئەنقەرە کـرد، بـە گوێـرەی ئـەو رێکەوتنامەیـە فەرەنسا دانی بە شەرعیەتی حکومەتی ئەنقەرە ناو هەموو هێزی خۆی لە(٢٠)ی تشـرینی یەکـەمی ١٩٢١ لە ئەقلیقیا کشاندەوەو هەموو کەلوپەلی عەسکەری سوپاکەی بە ٢٠٠ ملیۆن فرەنك بە کەمالیەکاندا [٢٣] . بەم جۆرە مستەفا کەمال بەو هەموو پاڵپشتە میللیو دەولیە توانـی شاری ئەزمیر بـەبێ تەقـە وەربگرێتـەوە و ببـێ بەسـەرکردەیەکی رزگارکـەری تورکیـا لـە داگیرکەران [٢٤] . پاش ئـەوەی لـە ئـەیلولی ١٩٢٢ تـەواوی سـوپای یۆنـان لـەخاکی تورکیـا کشایەوە، یۆنانیەکان لە کۆنگرەی مۆدانیا لە ١٩٢٢/١٠/١١ دەسـتبەرداری هـەموو خـاکی تورکیا بوون، بەڵام هەرچی(گەروەکان) بوون تاکو بەستنی کۆنگـرەی ئاشـتی لـە لـۆزان، هەر لەژێر چاودێری هاوپەیمانەکان مانەوە [٢٥] هەروەها ئەستەمبوڵیش هەر لەژێر کۆنـترۆڵی هاوپەیمانەکان بوو ، بەڵام دەمێك وەفدی حکومەتی ئەنقەرە لە لۆزان بـە پێشـنیارەکانی ئینگلیز رازی بوو، سوپای هاوپەیمانەکان بەبێ تەقە، شاری ئەستەمبوڵیان چۆڵ کرد. [٢٦] پێشنیارەکانی ئینگلیزیش بریتـی بـوون لـە بەرنامـەی ئایندەی حکومـەتی ئەنقـەرە، کـە لـەپێش هەموویانـەوە هەڵوەشـاندنەوەی سیسـتەمی خەلافـەو ئیعلانکردنـی حکومـەتێك عەلمانی- لادینی- لە تورکیادا.

ئینگلیزو حکومەتی ئەستەنبول، هەریەکەی بەئامانجێك مستەفا کەمالی هەلبژارد کە بۆ ئەو ناوچەیە بچێ. خەلیفە وەحیدەددین. محەمەدی شەشەم، کەوتە خۆ کە مستەفا کەمالی ئەفسەری پشکینەری سوپایی وەك پشکینەرێکی سەربازی رەوانەی لەشکری سێی سوپای عوسمانی لە هەریمەکەدا بکات و لەگەل ژەنەرال کازم قەرەبەکری فەرماندەی لەشکری سێ نەهیلن هیچ راپەرینێکی میللی، سەربازی یاخود عەشایەری لە هەریمەکەدا رووبدات [٨] . لە لایەکی تریش رەفعەت پاشا لە لیدوانیکی بۆ رۆژنامەی (الجمهورية) دەلێت: مستەفا کەمال بەقسەی ئینگلیز بۆ ئەنادۆل چوو، من خویشم لەگەل (١٨) سوار بۆلای چووم و دەستم کرد بە ئیدارەی سوپا لە سامسۆن. ئەمەو وەفدیکی ئینگلیزی کە پیکهاتبوو لە سێ کەس بۆ خوا حافیزی مستەفا کەمال لە ئەستەمبول ئامادە بوو. سەرچاوەی تر دەلین: (هارینگتن) ی سەرکردەی گشتی سوپای داگیرکەری ئینگلیز مستەفا کەمالی بۆ سامسۆن ناردووە [٩] . پیش ئەوەی مستەفا کەمالی بەو فەرمانە سەربازییە هەلبستێ، وەنیزەلوسی سەرۆك وەزیرانی یۆنانی داوای لە چوار سەرکردە مەزنەکەی جیهان کرد کە مافی داگیرکردنی ئەزمیری خوارووی تورکیای لەسەر مەبدئی نەتەوەیی پیرەوا ببینن، چوار سەرکردەش بزیاریان لەسەر ئەو داگیرکردنە دا [١٠] . لەو بارەیەوە شیخ مستەفا صەبری شیخی ئیسلام ماهیەتی ئەو داگیرکردنە دەردەخات کە بەفیتی ئینگلیز بووە، هەروەك دەنوسیت: لیژنەی بالای هاوپەیمانەکان کەلە پاریس دادەنیشت و پیکهاتبوو لەسەرۆك وەزیرانی ئینگلیزو فەرەنساو ئیتالیاو یۆنان لە ئیوارەی ١٤ی مایۆی ١٩١٩ پییان راگەیاندین کە دەبێ سوپای یۆنانی ئەزمیرو مەکدۆنیا داگیر بکات. ئاگاداریان کردینەوە کە هەر بەرگریەك لەو داگیرکردنە پیشیل کردنی ئاگر بەستی مۆدرۆس دەگەیەنێ. رۆژی دواتر واتە(١٥) ی مایسی سوپای یۆنانی ئەزمیری داگیرکرد [١١] . ئا لەو رۆژەش مستەفا کەمال بەرەو سامسۆن بەرێ کەوت. ئەو داگیرکردنە

عەسکەرییە دوو ئاکامی ستراتیژی پیکایەك: بێ دەسەلات و بێ شەرعی کردنی حکومەتی ئەستەمبول کە بەناو خەلیفە وەحیدەددین بەریوەی دەبرد. ئینگلیز زۆر جەختی لەسەر ئەو خالە دەکرد بۆ ئەوەی دەولەتی خەلیفە لە نەزەری موسلمانان بەگشتیو تورك بە تایبەتی بێ هیز بکا، دووەم: بە دەسەلاتی کردنی بزوتنەوەکەی مستەفا کەمال. لەو بارەیەوە سیر هارکنتۆن سەرکردەی سوپای ئینگلیز لە ئەستەمبول دەلیت: باشترین شت بۆ ئیمە ئینگلیز ئەوەیە ئەستەمبول بەجێ بهیلین و لەگەل مستەفا کەمال پەیوەندی دۆستایەتی ببستن [12]. لەنەزەری مستەفا کەمالیش ئەو داگیرکردنە عەسکەرییە تاکتیکییە، دینەمۆی بزوتنەوەکەی دەبیت لە دژی هەم دەسەلاتی خەلیفەو هەم دەسەلاتی داگیرکەری یۆنانی لەئەزمیر. هەر بۆیە هەر کە دەگاتە سامسۆن لە ١٦ ی مایسەوە تاکو ٢٤ حوزەیران بنەمایەکی فکریو سەربازی لەسەرکردە سوپاییو خیلەکان و رەش و رووتی ناوچەکە بۆ بزوتنەوەکەی پیك دەهینیت [13]. لەپاشان لەئاماسیە کۆبونەوەیەکی نهینی لەگەل هەندێ سەرکردەی سوپایی دەکات و هیرش دەکاتە سەر حکومەتی ئەستەمبول و تاوانباری دەکات بە خیانەت. هەرچی خەلیفەش بوو لەبریتی سوپا ئامادە بکا لەدژی داگیرکەری یۆنانی پشتگیری حکومەتی داماد فەرید پاشا دەکاو داوا لەمیللەت دەکات پالپشت حکومەت بکەن، هەروەها خەلیفە داوا لە کۆمەلەی بەرگری مافەکانی تەرابزۆن دەکا لەگەل حکومەتی فەرید پاشا ریك بکەوێ. ئەو هەلویستەی حکومەتی ئەستەمبول، راستەوخۆ لە ژیر چاودیری کاریگەری هاوپەیمانەکان دابوو، زیتر شەرعیەتی بە بزووتنەوەکەی مستەفا کەمال دا بۆ ئەوەی بزووتنەوەکەی کەمال لە چوارچیوەی میلیشیا دەربچێ شیوەیەکی نیزامیو حکومی وەربگرێ، ئینگلیز عەقید راولنسونی برای لۆرد کیرزۆنی بۆ ئەرزەروم دنیرێ لەوێ کۆبونەوەیەکی نهینی دەکەن، لەپاشان لەشەوی ٨/٧ تەموزی ١٩١٩ مستەفا کەمال بەرنامەی حکومەتی ئایندەی بە

مەزهەر مفید قنصەوی نهێنی پارێزی خۆی دەنوسێ: کەبریتی‌یە لە جارِدانی نیزامی کۆماری بۆ تورکیاو نەهێشتنی سوڵتان و بنەماڵەی دەسەلاّتدار (خەلیفە) و سەرپۆش لادانی ئافرەتان و تەرپۆشی پیاوان و سەپاندنی شەپقەی غەربی [17] . گۆنگرەی ئەرزەرۆم و سیواس دوو هەنگاوی عەمەلی بوون لە راگەیاندن و چەسپاندنی بەرنامەی کەمالیەت بەتایبەتی (میساقی میللی) کە خۆی لە خۆیدا بەرنامەی حکومەت بوو نەك بزوتنەوەیەکی میلیشیایی. هەر بۆئەوەی ئەوەندە هەیبەتی حکومەتی ئەستەنبوڵ هەیبوو، ئەوەندەش نەمێنێ‌و بزوتنەوەی کەمالیەت بەهێزتر بێ‌و ببێ بە بە دیلی حکومەتی‌ئەستەمبوڵ، ئینگلیز لە ١٦ ی ئازاری ١٩٢٠ شاری ئەستەمبوڵ داگیر دەکاو ئەندام پەرلەمان و زۆر کەسی تری مەدەنی‌و عەسکەری دەگرێ‌و نەفی دورگەی مالتایان دەکات [18] . پاش ئەو داگیرکردنە هاوپەیمانەکان داوا لە خەڵك دەکەن کە گوێ رایەڵی خەلیفەبن ! لەولاوەش شێخی ئیسلام فەتوای بەکافر بوونی مستەفا کەمال و گروپەکەی دەدا، هەرچی هێزەکەی مستەفا کەمالیشە هێرش دەکەنە سەر ئەسکی شەهرو چەند ئەفسەرێکی هاوپەیمانەکان دەگرن. وەك بارمتەیەك بۆ ئەندام پەرلەمانە دەست بەسەرەکان لە مالتا [19] . ئەو سیناریۆیە وەرچەرخانێکی گرنگی بە شەعبیەت وشەرعیەتی بزوتنەوەی مستەفا کەمال بەخشی، چونکە لەرواڵەتدا تەنها حکومەتی ئەستەمبوڵ نۆکەرو گوێرایەڵی هاوپەیمانەکان بوو، هەرچی مستەفا کەمال بوو، نوێنەری میللەت بوو، دژ بەسوپای داگیرکەری هاوپەیمانەکان بوو! ئەمەو مستەفا کەمال لە ئەنقەرە پەرلەمان و حکومەتی دامەزراند، دەوڵەتی لینین یەکەم دەوڵەت بوو بەرەسمی دانی بە حکومەتەکەی ئەنقەرە ناو پاڵپشتێکی ماددی‌و مەعنەوی زۆری مستەفا کەمالی کرد [20] . هەروەها سۆڤیەت لەرێگای مستەفا کەمالەوە لە نێوان سالانی ١٩٢٠-١٩٢٤ (بەتەواوی لە ماوەی حوکمی لینین) خەریکی دامەزراندنی چەند ئەحزابێکی شیوعی بوون

٢-کەمالیەت و چارەنووسی خەلافەت

پاش ئەوەی ئیتحادیەکان، خەلیفە عبد ولحەمیدی دووەمیان لەپۆستی خەلافەت لابرد، چەمکی خەلافەت وەك دەسەلآتێکی بالآی سیاسیو رۆحی، بوونی لە خۆی لەدەستدا. ئەو بەناو خەلیفانەی لەدوای عبد الحمید دانران [٢٧] خەلیفەی ئیتحادیەکان بوون نەك خەلیفەی ئیسلام. وەنەبێ رۆژئاوا دەرکی بەو راستیيە نەکردبێ، بەلآم لەنەزەری ئەوان تاکو پۆستی خەلیفە مابێ بەواهەر رەمزێك دەبێ بۆ یەکبوونی گەلانی موسلّمان، هەروەها مانەوەی خەلافەت ئەو مانایانەی دەبەخشی[٢٨]:

١-مانەوەی خەلافەت، واتای بوونی نیزامێکی سیاسی شامل بۆ هەموو موسلّمانان.

٢-مانەوەی خەلافەت، واتای دینامیکیەتی بەردەوامی مێژووی موسلّمانانی دەگەیاند لەژێر سێبەری دروشمێکی سیاسی یەکگرتوودا.

٣-مانەوەی خەلافەت، واتایەکی بوونی (یەکێتی دەولی) بۆپاراستنی ولآت و مافی موسلّمانان بە واتایەکی تر بوونی خەلافەت مانای رەدکرنەوەی بوونی دەسەلآتی ئیستعمارو بێگانەیە.

٤-خەلافەت رەفزی دابەشکردن و داگیرکردنی ولآتی موسلّمانان دەگەیەنێ سنووری دەستکرد قەبوڵ ناکات.

٥-خەلافەت واتای پاراستنی یەکێتی کۆمەلآیەتیو یەکێتی ئابوریو یەکێتی دەولی دەگەیەنێ.

٦- خەلافەت واتای پاشماوەی شکۆی ئیسلام و چاخی نبوەتی یەکەم دەگەیەنێ [٢٩].

هەر لەو روانگەیەوە، عبدو لحەمید لەیاداشتەکەیدا دەنوسێ: دەوڵەتە زلهێزەکان کە حوکمی چەند گەلێکی موسلّمان دەکەن لە ئاسیا وەك ئینگلیزو روسیا، لە چەکی

خەلافەت دەترسان کە من خۆم پێ تەیار کردبوو هەر لەبەر ئەو هۆیە (مانەوەی خەلافەت) توانیان یەکبگرن بۆ لەناوبردنی دەوڵەتی عوسمانی [30] .ئەمەو پاش ئەوەی شیوعیەکان، دەسەلاتی روسیایان وەرگرت، چەندەها بەلگەنامەی نهێنییان ئاشکرا کرد. هەندێك لەو بەلگەنامە پەیوەستن بە هەوڵی دەوڵەتە زلهێزەکان بۆ لەنێولا بردنی خەلافی ئیسلامی: (حکومەتی خاوەن شکۆی روسیای قەیسەری لەناخی دڵەوە دەیەوێ نیزامی خەلافە لەدەست تورکەکان نەهێڵێ)هەروەها لەبەلگەنامەیەکی تر هاتووە : (حکومەتی ئیتالیا پالپشتی رای حکومەتی روسیا دەکات لە زەروری بوونی دابرینی حکومەتی ئیسلامیو... خەلافەت لەتورك بستێنرێو هەروەها ئەگەر پێویست بوو هەر بەیەکجاری خەلافەت هەلبوەشێنرێتەوەو نەهێلدرێ) [31] .

هەرچی ئینگلیزو فەرەنسیەکانیش بوون، ئەوانیش بەحوکمی ئەوەی سەرکردایەتی جەنگی یەکەمی ئیمپریالیزمیان دەکرد، روحی صەلیبیەت و شکستی سەردەمی شەری صەلیبیەت وا ئاراستەی دەکردن کە بەهیچ جۆرێك نەهێلن نیزامی خەلافەت بمێنێ. ئەوەتا پاش ئەوەی مستەفا کەمالیان زال کرد بەسەر یۆنان و کورددا، سەربەخۆیی تورکیایان لەبەرامبەر ئەو چەند مەرجە دانا، کە هەموویان واتای لە نێوبردنی خەلافەت دەگەیەنن [32] :

١-تورکیا پەیوەندی بە ئیسلامەوە نەمێنێ.

٢-خەلافەتی ئیسلامی هەلبوەشێنێتەوە.

٣-تورکیا بەلێن بدا بە دامرکاندنەوەی هەر بزوتنەوەیەك کە لایەنگرانی خەلیفە پێی هەلبەستن.

٤-تورکیا بۆخۆی دەستورێکی مەدەنی هەلبژێرێ لەجیاتی دەستوری عوسمانی کەلەسەر بنەماکانی شەریعەتی ئیسلام دامەزراوە.

ئەمەو پاش ئەوەی حکومەتەکەی کەمالی‌یەکان بەو مەرجانە رازی بوو، بڕیاری لەسەر ئەو شەش بنەمایەدا کە ببن بەدەستوری دەوڵەتی تورکیای نوێ.

١–سیتەمی کۆماری‌و هەڵوەشاندنەوەی سیستەمی خەلافەت.

٢–میللی یەت– میللەت سەرچاوەی دەسەڵات بێ.

٣–قەومی‌یەت و یەکێتی تۆرانی.

٤–دەولی‌یەت.

٥–ئینقیلابیەت.

٦–عەلمانیەت.

بێگومان پرۆژەی روخاندنی خەلافەت هەر لەبەرایی ئامانجێکی ستراتیژی بزووتنەوەکەی مستەفا کەمال بووە. بەڵام بە حوکمی ئەوەی ناوچەی کوردی هاوسۆزی‌یەکی مەبدئی لەگەڵ ئیسلام و نیزامی خەلافەدا هەبوو، هەروەك لە کتێبەکەی(قاسملو)ش هاتووە: یەکێك لەبەرچاوترین دروشمەکانی‌راپەڕینی ١٩٢٥ دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ لە ژێر چاودێری تورکیاو هێنانە سەرکاری حکومەتی سوڵتان بوو[٢٤].

دەرك کردن بەو هەقیقەتە، مستەفا کەمال بەئاشکرا بانگەشەی هەڵوەشاندنەوەی خەلافەتی نەدەکرد، بەڵکو پاش ئەوەی لەشەڕی سقاریا سەرکەوتنێکی مەزنی وەدەست هێنا، داوای کرد لەقەبی غازی–موجاهید–ی پێ ببەخشن. ئەو میکافیلیەتەی کەمالی‌یەکان قازانجێکی سیاسی‌و عەسکەری‌و میللی زۆری بۆیان هەبوو. بەجۆرێك کەسێکی وەك ئۆزدەمیر بەکردەوە مونافیقەکانی خۆی وای لە کوردان کردبوو کە بەشێخی ئیسلامی بزانن[٢٥].

هەر لەبارەی ئەو ئیزدواژیەتەی كەمالیەتەوە ئارنست هەمنگوای لەوتارێكی بەناوی(چەند نامەیەك لە ئەستەمبوڵی داگیر كراوەوە لەسەردەمی جەنگی یەكەمی جیهان) بۆ رۆژنامەی The Toronto daily Starرۆژی ١٩٢٢/٢/٢٤ دەنوسێ: هەتا پێش چەند مانگێك، جیهانی ئیسلامی مستەفا كەمالی بە صەلاح دینی ئەیوبی دووەم دەبینی. ئاواتیان ئەوەبوو كە بە ئیسلام شەڕ بكا لەدژی مەسیحی‌یەكان وە ببێ بە رابەرێك لەبەردەم هەموو دەوڵەتانی شەرقی لەجەنگێكی پیرۆزدا لە دژی مەسیحی‌یەكان، بەڵام جیهانی شەرقی ئێستا پەیتا پەیتا باوەڕی بە مستەفا كەمال نامێنێ، هەندێك موسڵمان كە خۆم قسەم لەگەڵ كردوون دەیانوت: مستەفا كەمال خیانەتی لەگەڵ كردووین. ئێستا كەس باسی جیهاد ناكات [٣٦].

بەڵێ لەو مێژووەی هەمنگوای وتارەكەی نووسیوە، هەڕەشەی ئەرمەنی‌و یۆنانی‌و كورد لە نێو بردرابوو. بەرنامە صەلیبیەكەی مستەفا كەمال كە خۆی لە (بەڵگەنامەی نیشتمانی) حەشاردابوو ئاشكراكردو لە شەوی ٢٩-١٩٢٣/١٠/٣٠ ئیعلانی حكومەتی لادینی‌یەكەی خۆی كرد. پاش ئەو ئیعلانكردنە بەچەند رۆژێك سوپای داگیركەری هاوپەیمانەكان لە ئەستەمبوڵ كشایەوە. ئەمەو بۆ ئەوی بە یەكجاری مۆركی ئیسلامی بە دەوڵەتی توركیای نوێ، نەهێڵێ، مستەفا كەمال ئەنقەری كردە پایتەختی توركیا. بەپەراوێزكردنی ناوی ئەستەنبوڵ یش خۆی لە خۆیدا ئامانجێكی تری كەمالیەت بوو بۆ روخاندنی یەكێتی ئیسلامی بوو، چونكە لەپاش ئەو روخاندنە نە لەناو تورك و فارس نە لەناو عەرەبانیش زیندو نەكرایەوە، ئەمەش شتێكی ئاسایی‌یە، چونكە هەموو خەباتی عەرەب و تورك فارس، (قەومیەت) ئاراستەی كردوون ورووژاندنی بیری قەومیش لە بڕی ورووژاندنی هەستی دینی، ئامانجێكی ستراتیژی هاوپەیمانە صەلیبیەكان بوو، بەواتایەكی تر هەموو خەباتی صەلیبیەكان هەروەك لۆرانس لەبەڵگەنامە نهێنی‌یەكانیدا دەڵێ:

(ئاكامی كۆتایی شەڕی ئێمە لەناو بردنی دەسەلأتی دینی سولتانی توركی‌یە) چونكە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی یەكەیەكی دینی یەككگرتووە، سولتانێك حوكمی دەكا خەلیفەی موسلمانان و سەركردەی هەموو موسلمانانی جیهانە [٢٧]. هەرچی خەباتی تورك و عەرەب و فارس بوون، بەشێوەیەكی ناڕاستەوخۆ خۆ رزگاركردن بوو لەدین، چونكە ئەوان بە دیدی رۆژئاواییەكان لە دەسەلأتی دین نەگەیشتبوون، هەر بۆیە كە خەلافەت نەما قەومیەت نەك هەر نەیتوانی یەكێتی عەرەب و یەكێتی تورك و یەكێتی فارس و یەكێتی كورد بپارێزێ بەلكو ئەو شكۆیەی گەلانی موسلمانان لە هەمبەر رۆژئاوایی صەلیبی هەیان بوو، بەزەمانی خەلافەت لە نێو چوو.

٢- كەمالیەت و چارەنووسی دۆزی كوردان

لەسەردەمی شەڕی سەربەخۆی توركیا كوردستانی باكوور ببوو بە بنكەی بزوتنەوەی كەمالیەكان. بە حوكمی ئەوەی ئەو ناوچەیە عەشایەری كورد بەڕێوەی دەبرد، سەرەك عەشایرەكانیش هێندەی بیر لە بەرژەوەندی كەسی و خێلەكانیان دەكەنەوە بیر لەمەسەلەی كورد ناكەنەوە، ئەو رۆحی ناوچە گەریە لە نێو عەشایەری كوردا كەلێنێكی گەورەی لە پەیوەندی نێوان رووناكبیرانی قەومی كورد- كە بە زۆر لە ئەستەمبول بوون- خێلەكان دروست كردبوو. ئەو پەیوەندیە ساردەی نێوان سەركردە عەشایرەكان و سەركردە قەومیەكانی كورد فاكتەرێكی بەهێزی سەركەوتنی بزوتنەوەی كەمالیەكان و شكستی قەومیەكان و عەشایەری كوردبوو. مستەفا كەمال وەك سەركردەیەكی میكافیلی توانی سوودێكی زۆر لەو كۆمەلە سیاسیانەی رۆژهەلأتی ئەنادۆل وەربگرێ كە ناسرابوون بە كۆمەلەكانی بەرگری لە مافەكانی ولایەتەكانی ئەنادۆل. هەر بۆ ئەوەی شەقاری نێوان سەركردە خێلەكیەكان و رووناكبیرانی كورد فراوانتر بكاو هێزی

عەشایەری کورد بۆ لای خۆی رابکێشێ، بەناوی یەکێتی دین و یەکێتی ولات زێـ
سەرکردە سوپاییو خێڵەکیەکان چەواشەبکا، لەوتارێکدا تەواوی دیماگۆژیەتی خۆ
بەکاردێنێ بۆ ئەوەی تەواو دەست بەسەر سایکۆلۆژی سادەی کۆمەڵی کوردەواری ا
بگرێ دەڵێت: ئێمەی کورد و تورك براین لەسەر ئەوخاکە پێکەوە خوێنمان رژاوە ...ئەمڕ
هەردولا یەك دوژمنمان هەیە یەك زۆردار ئەمان چەوسێنێتەوە، بۆیە پێویستە هەمووما
هەست بکەین پێویستیەکی لەوە گەورەترمان لەسەر شانە کە هەر نەتەوەمان بۆ خۆ
بەجیا تێبکۆشێو، پێویستی سەر شانی ئێمە تەنیا رزگاری تورکیاو سەرشانی ئێوەش
تەنیا رزگاری کوردستان نییە ، بەڵکو پێویستی سەرشانی هەموو لایەکمان رزگاری ئە
ولاتەیە کە تورك و کوردو ئەرمەن نەستوریو گەلێ کەمایەتی تری تیایەو، هەر کاتێا
توانیمان ئەم ولاتە لە بێگانە پاك بکەینەوە، ئەوە قسەیەك نییە دووچاری بکەینەوە
کوردستان ماف و چارەنووسی خۆی وەرئەگرێوتورکیای دەستە خوشکیش دەگا بـ
ئامانج و کەمایەتی تریش ژیانێکی ئاسودەو بێ زۆرداری دەبەنە سەر [28] . پاش ئە
هەڵوێستە ئیجابیەی مستەفا کەمال وێڕای سەرکردە خێڵەکیەکان هەڵوێستی سەرکرد
سوپاییەکانی کوردیش. بەرامبەر بە بزوتنەوەی مستەفا کەمال هەڵوێستێکی لایەنگر
بوو، ئیحسان نوری پاشاش کە یەکێك لە نوێنەرانی حامیەی ئەستەمبوڵ بوو، لەگەا
کۆمەڵە ئەفسەرێکی دی بۆ پشتیوانی کردنی مستەفا کەمال هانی سوپایان دا تـ
لەحکومەتی (فەرید پاشا) یاخیبن [29] . لە باشوری کوردستانیش ئەحمە تەقی پەیوەندی
بەکەمالیەکان کرد. ئەمەو رەقیب سورچیو ئەحمەد تەقی لە رەواندز مەجلیسی میللییا
پێك هێنا و رەواندوزیان کردە ناوچەیەکی گرنگ بۆ دەسەلاتی کەمالیەکان، هەردوو خێڵ
هەماوەندیو جەباریش پاڵپشتی خۆیان بۆ کەمالیەکان دەربڕی [40] . کەسێکی وەك ئـۆزد
میر توانی شێخ مەحمود بۆ کەمالیەکان رابکێشێ. ئەو هەڵوێستە لایەنگریەی شێ

مەحمود بۆ كەمالیەكان وای لە ئینگلیز كرد كە بە دیلێك بۆ شێخ مەحمود بدۆزرێتەوە. ئەو بەدیلەش سەید تەها شەمزینی بوو [41]. لەباكوری ولاتیش، بۆئەوەی بزوتنەوەكەی مستەفا كەمال شێوازێكی نوێ ورێكخراوی وەربگرێ لە قالبی میلیشیاو عەشایەری دەربچێو، خاوەن مەنهەجی سیاییو فیكریو سەربازی بێت، مستەفا كەمال داوای بەستنی كۆنگرەیەكی كرد، ئەمە بوو كۆمیتەی سەرۆكایەتی كۆنگرەی ئەرزەرۆم لە ٢٣ی تەموزی ١٩١٩ یەكەم كۆنگرەی خۆی بەست و(٣٥) نوێنەری لە ولایەتەكانی ئەرزەرۆم و بەدلیسیو وان و سیواس تەرابزۆن بەشداری ئەو كۆنگرەیە بوون [42]. ئەوەی شایەنی باس بێ كۆنگرەی سەركردایەتی كۆنگرەی ئەرزەروم لەهەشت كەس پێكهاتبوو كە سێیان كورد بوون: شێخ فەوزی سەرۆكی نەقشبەندییەكان لە ناوچەی ئەرزانجدا، سەعدوللا بەگی سعدت كە تا ساڵی ١٩١٨ ئەندامی پەرلەمانی عوسمانی بوو، حاجی موسا بەگی میرزادە سەرۆكی هۆزی موتكی [43]. ئەو كۆنگرەیە ١٤ رۆژی خایاند ئەو بریارانەی خوارەوەی لێ دەرچوو [44].

١-نیشتمان، لەنێو سنووری ناسیۆنالدا یەكێتیەكی یەكگرتووە.

٢-لەحاڵەتی روخانی دەوڵەتی عوسمانیدا (گەل) بەرگریو داكۆكی لە بوونی خۆی دەكات دژی هەر شێوەیەك لە شێوەكانی داگیركردن .

٣-ئەگەر حكومەت نەیتوانی بەرگری لە نیشتمان و سەربەخۆی یەكەی بكات یاخود گرنگی بەو مەسەلەیە بدات، ئەوا پێویستە حكومەتێكی كاتیی كەلە كۆنگرەی نیشتمانی گشتیدا بریاری لەسەر دەدرێ، دروست بكرێ. ئەگەر ئەو حكومەتە پێك نەهات، ئەوا دەبێ دەستەی نوێنەرایەتی بەو ئەركە هەستێت.

٤-دەبێ هێزێكی نیشتمانی پێكبهێنرێت هەروەها دەبێ ئیرادەی گەل لە سەرووی هەموو شتێكەوە بێ.

٦-دەبێ گەرنتی دروستکردن و کۆبونەوەی ئەنجومەنی گەل دابین بکرێ. پێویستە حکومەت بخرێتە ژێر چاودێری ئەنجومەنی گەل.

٧-ویلایەتەکانی ڕۆژهەلاتی ئاسیای بچوك و ویلایەتی تەرابزۆن و پارێزگاری جانیك یەکێتی‌یەکی تەواو پێك دێنن هەرگیز لەیەك جیاناکرێنەوە، هەموویان بە بە شێك لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دادەنرێت، نابێ تەرابزون و جانیك وەك ولایەتەکانی ئەرزەرۆم و سیواس . دیار بەکرو خەربوت و وان بەدلیس .... نابێ بەهیچ شێوەیەك لەیەك جیا بکرێنەوە هەموو یەکەیەکی ئیسلامی پێك دێنن [٤٥].

لە ڕوانگەی بیری ناسیۆنالیستی مستەفا کەمالدا، کۆنگرە زەمینەیەکی‌توندو لەباری لەبەردەم پیادەکردنی دیموکرالیزم یاخود دیموکراتیەتی تاکی تورك ڕەخساند بوو، بە جۆرێك دەسەلاتی ڕەها بەتاکی تورك سپێردرابوو هەروەها خاکی نەتەوەو کەمایەتی غەیرە تورکی بەهی تورك حسێب کرابوو، بەلام سەبارەت بەتاك وکۆمەلّ و خاکی کورد کۆنگرەی ئەرزەرۆم سەرەتای داگیرکردنی فیکری خاکەکەی بوو، هەروەك لەبەندی یەکەم و حەوتەم بڕیاری کۆنگرە هاتبوو.لەو بارەیەوە د. جمال نەبەز دەنوسێ: ئەو کۆنگرەیە پەیمانی میللی ناسیۆنالی لێدەرچوو، بەپێی ئەوە هەموو کوردستانی عوسمانی خرایە نێو سنوری ناسیۆنالەوە بێ ئەوەی هیچ جۆرە مافێك بۆ کورد دەستنیشان بکرێت [٤٦]. ئەمەو بەگوێرەی بەندی حەوتەم لەم نوسینەدا- کۆنگرەی ئەرزەرۆم لەرووی پراکتیکەوە رەفزی باوەڕی دیاری کردنی چارەنوسی کەمایەتیەکان لە تورکیا دەکا. حسێبکردنی کوردستان خاکی ئەرمەن بەبەشێك لە تورکیا خۆی لە خۆیدا دەگەڕێتەوە بۆ باوەری بنەڕەتی (کۆمەلّەی ئەنادۆلّی شەرقی) کە یەکێك لەو باوەڕە سەرەکیەکانی ئەو کۆمەلّەیە بریتی بوو لە پاراستنی یەکێتی خاکی تورکیا، ئەمەش خۆی

لە خۆیدا ئـەم راستیەی دەگـەیاند کـە کەمالیـەکان قـەبوولْ ناکـەن دەولـەتێکی یۆنـانی یـاخود ئەرمـەنی یـا کـوردی لـەنێو خـاکی عوسمـانیدا دابمـەزرێ [٤٧]. کۆنگـرەی ئەرزەڕۆم دەروازەیەکی [illegible] مستەفا کەمال و کەمالیەکان [illegible] بۆ ئەوەی کۆنگرەیەکی فراوانت ببەستن [illegible] لەو پێدانگـەوە مستەفا کـەمال داوای لـە ڕێکخـراوە میللیەکانی تەراقیاو ئەنادۆلْ کرد کە [illegible] بخەن بۆ ئەوەی کۆنگرەیـەکی گشـتی لـە سیواس ببەستن. کۆنگـرەی سـیواس لـە ئـەیلولی ١٩١٩ دا بەسترا چـەند گۆڕانێکـی لــە مەنهـەجی کۆنگـرە لـە ئـەرزە ڕۆمـدا کـــرد، ئــەو گۆڕانانــەش هــەمووی لەبــەرژەوەندی ناسیۆنا[illegible] [illegible] وەك [٤٨]:

١. گۆڕینــی نــاوی کۆمیتــەی داکۆکــی کــردن لەمافــە[illegible] [illegible] ئــەنادۆلْ (کوردستان) بۆ کۆمیتەی داکۆکی کردن لەمافەکانی ئەنادۆلْ و ڕۆملیدا.
٢. گۆڕینی ئەو بەندەی کە دەڵێت دەستەی نوێنەرایەتی دەستەی گشتی خۆرهەلاتی ئەنا[illegible] [illegible] نوێنێـت بـۆ دەسـتەی نوێنەرایـەتی دەسـتەی گشـتی نیشـتمان (تورکیـا) دەنوێنێت.

هەروەها لەکۆنگرەی سیواس دا هاتووە ئەو خاکـەی لـەنێو ئـەو سنورەدایە کـە مەرجەکـانی [illegible] [illegible] نێوان هاوپەیمانـەکان و ئیمپراتۆریـەتی عوسمـانی ڕێکـەوتنی لەسـەر کراوە، ئـەو هـەموو خاکانـە یـەکێتی تـەواو پێکدێنــن ناشــێ لەیــەك جیابکرێنـەوە [٤٩]. لەسـەر[illegible] کۆنگـرەی سیواسدا، میجـەر نۆئێلــی لۆرانســی کــوردە قەومیەکان لەگەڵ کامەران و جەلادەت بەدرخان و کەسانی دی قەومی گەشتێك بەهەندێ ناوچەی باشورو ڕۆژئاوای کوردستان کرد بەتایبەت عنتاب و مەلاتیـە. بـەجۆرێك مستـەفا کەمال لە کۆنگرەی سیواس میجەر نوئیلی تاوانبار کرد بـەوەی کـوردان هـاندەدا شـۆڕش بەرپا بکەن. ئەوەی جێی سەرنج بێ ئەو چالاکیەی نۆئێلیش هەر بـۆ زیـاتر بـەهێزکردنی

کەمالیەت بوو، چونکە ناوچەی مەلاتیە کـە بـەناو بنکـەی راپەڕینـە چاوەڕێکراوەکـە بـوو لەبەردەم سوپای کەمالیەت هیچی پێنەکرا. دووەمیش لە ١٩١٩/٩/١٢ عەقید بیـل خـۆی هاتە مەلاتیە بە دەسەلاتی تورکی راگەیاند کە حکومەتی ئینگلیز بـەو چالاکیـەی نۆئیـل ئاگادار نییەو لەو بارەیەوە نۆئیل بۆ لێکۆلینەوە بانگ دەکرێ. سێیەم زۆربەی سەرکردە سوپایی‌و خێڵەکیـەکان لەبەر چەند هۆیـەك نەیاندەویست شـۆڕش لـە دژی کەمالیـەکان بکەن:

١. خودی خۆیان باوەڕیان بەمەسەلەی سەربەخۆیی کوردستان نەبوو.
٢. ئەو شکستە عەسکەری‌و سایکۆلۆژیەی لەهەردوو زنجیرە شۆڕشی ١٨٠٦–١٨٨٠ و ١٨٠٩–١٩١٤ توشیا ببوو باوەڕیان بەشۆڕشی کوردی لاوازیبوو.
٣. لە روالەت بزوتنەوەی کەمالیەت بە تایبەتی لە دەسپێکی شۆڕشدا لادینی نـەبوو، بەلکو خەلك بە خەلیفەی ئایندەی تێدەگەیشتن.
٤. لە دیدی سەرکردە خێلەکیەکان بەرژەوەندی خێل لە سەرووی بەرژەوەندی بالای میللەتدا بوو.
٥. ترس لە بزوتنەوەی لا دینی وەك کۆمۆنیست و ئەرمەنی‌و یۆنانی.

پاش ئەوەی مستەفا کەمال، پشتگیری ماددی‌و مەعنەوی عەشایەرە کوردەکانی ژێر دەسـەلاتی خـۆی بەدەسـت هێنـا، توانـی سـوپای حکومـەتی ئەسـتەمبول بیـەزێنێ‌و حکومـەتێکی بـەدیلی حکومـەتی ئەسـتەمبول لـە ئەنقـەرە دابمـەزرێنێ بـەمجۆرە لـە ١٩٢٠/٤/٢٣ ئەنجومەنی بالای نیشتمانی تورکی بەئامادە بوونی ٣٨٠ نوێنـەر لـە ئەنقـەرە کۆنگرەی خۆی بەست و بڕیـاری لەسـەر دامـەزراندنی حکومـەتی ئەنقـەرە دا [٥] هـەروەها تەشکیلاتی ئەساسی، کە بنەمای حکومەتی لادینی ئایندەی تورکیا بوو، بوو بەمەنهەجی کاتی حکومەتی ئەنقەرە. مستەفا کەمال لە بەردەم کۆنگـرە بەراشـکاوی وتـی : سـنووری

ئێمە هەموو ئەو شوێنانە دەگرێتەوە کە هاوکات لەگەڵ ئیمزاکردنی ئاگربەستی مۆدرۆس لە ژێر دەسەڵاتی سوپای ئێمەدابوو. هەروەها وتی نیازی یەکەم و بنەڕەتی ئێمە سنورەکانی خواروومان دیاری بکەین لە ئەسکەندەرونە بەرەو رۆژهەلآت دەست پێدەکا لە ئاکامدا موسڵ، سلێمانی، کەکوکیش دەگرێتەوە، ئەوەیان سنووره نیشتمانیەکانمان [٥١] ، بەلآم لەبەر ئەوەی شەیف پاشا نوێنەری ناسیۆنالە کوردەکان و بۆگۆس نۆباری نوێنەری ئەرمەنەکان وەك وەفدی کورد و ئەرمەن رێککەوت بوون و دوو یاداشتیان پێشکەش بە کۆنگرەی ئاشتی پاریس کرد بوو بۆ ئەوەی ئەنجومەنی بالآی هاوپەیمانەکان بڕیار لەسەر دوو حکومەتی ناسیۆنالی کوردیو ئەرمەن بدەن، ئەوە بوو لە ئابی ١٩٢٠ هاوپەیمانەکان لەسەر کاغەز بڕیاریان لەسەر دوو حکومەتی ناسیۆنالی کوردیو ئەرمەنی دا. ئەو تاکتیکەی هاوپەیمانەکان مستەفا کەمالی تەنگاو کرد، کە ئەویش دان بە مافی کورددا بنێ،لەو بارەیەوە قاسملو دەڵێ: کەمالیەکان لە پەیمانی میساقی میللیی ژانویەی ١٩٢٠ بەڵێنی ئەوەیان دابوو رێز لە کەمایەتی‌یەکان بگرن. هەروەها محەمەد ئەصلان لە نوسینێك بۆ گۆڤاری (بەرەو سالّی ٢٠٠٠) تورکی بەلگەنامەیەکی تورکی بلآوکردۆتەوە، بە گوێرەی ئەو بەلگەنامەیە مستەفا کەمال بەڵێنی داوە کە حوکمی زاتی بەکوردەکانی تورکیا بدا لە پاش رزگارکردنی تورکیا [٥٢] . ئەمەو بۆ ئەوەی سەرکردە خێڵەکیەکان و عەسکەریەکان نەکەونە ژێر کاریگەری کوردە ناسیۆنالیستەکان و دەوڵەتی نێو پەیمانی سیڤەر، ئەنجومەنێکی حەفتاو دوو ئەندامی لە کوردان پێك هێناوە بەڵێنی حوکمی زاتی دانێو پێی وتن: تورکیا بریتی‌یە لە تورك و کورد، ئەو دوو میللەتە لە نێو سنووری ئەتنۆگرافی خۆیان سەربەخۆ دەبن، بەلآم سوپاو سیاسەتی دەرەوە، بەدەست حکومەتی مەرکەزی دەبێت [٥٤] . ئەو کوردانەش بە دیماگۆژیەتی مستەفا کەمال چەواشە بوون و تەلەگرافیان بۆ ولسن و کۆنگرەی ئاشتی دەکردو دەیانوت ئێمە کوردو تورك

براين نامانەوێ لە تورکیا جیا بینەوە ! ! بەمجۆرە پاش ئەوەی کەمالیەکان سوپای یۆنانی و بزوتنەوەی ئەرمەنەکانیان لە تورکیا بەدەرنا لەگەڵ هاوپەیمانەکان و سۆڤیەت رێککەوتن، بوون بە حکومەتێکی عەسکەری بەهێز، بەڕەسمی بڕیاریاندا کەهەموو دانیشتوانی تورکیا– بە کوردستان باکورەوەش– وڵاتی تورکانەوە ئەوەی تورك نەبێ تەنها مافی ئەوەی هەیە کە نۆکەری تورك بێ. هیچ نەتەوەو کەمە نەتەوە نابێ ناوی کورد یا ئەرمەن بێ. بە حوکمی ئەوەی حکومەتەکەیان لەسەر بنەمای لادینی و قەومی دامەزرابوو شانازیان بە رابردووی جاهیلی خۆیان دەکرد، هەتا نەتەوە کۆنەکان وەك هیسینەکان و سۆمەریەکانیشیان بە تورك دەزانی، لەهەموو بەڵێنەکانشیان سەبارەت بە چارەسەری دۆزی کورد لە حکومەتی ئایندە تورکیا پەشیمان بوونەوە، بەڵێنیان دا کە لەهەر جێیەك سەرە نیزەی تورك هەبێ مەسەلەی کورد نییە ".

پەراوێزو سەرچاوەکان

١. محسن العبيدي، التطورات السياسية الداخلية في تركيا ١٩٤٦-١٩٦٠، لا٦.

٢. کرۆنۆلۆژی پرسی موسلَ، وەرگێڕانی لە ئینگلیزیەوە سەلام ناوخۆش.

٣. محسن العبيدي ص٦.

٤. صبرية أحمد، الأكراد في توركيا، ص٨٤.

٥. گۆڤاری هیوا، ژ(٧) پاریس.

٦. ڕۆژنامەی ڕابوون ژ(٢).

٧. ضابط توركي سابق، الرجل الصنم و رابوون ژ (٢).

٨. موفق بن المرجة، صحوة الرجل المريض، ص٢٧٠.

٩. د. كمال مظهر، أضواء على قضايا دولية في الشرق الاوسط ص١٢٧.

١٠. د. عبدالله عزام، المنارة المفقودة، ص٢٢.

١١. ڕێبوار، کوردستان چۆن داگیرکراو دابەش کرا، لا١٢.

١٢. ڕۆژنامەی ڕابوون ژ(٢).

١٣. مصطفى الزين، أتاتورك وخلفاءه، ص١٠٦.

١٤. محسن الزبيدي، ص٧.

١٥. ضبط تركي سابق، الرجل الصنم ص١٤٨ وعبدالله عزام المنارة المفقودة، ص١٢٣.

١٦. لازاريف، المسألة الكوردية، ص٢١.

١٧. سەرچاوەی پێشوو.

١٨. ڕەفیق حلمی، یاداشت.

١٩. محسن الزبيدي ص٧ ومصطفى الزين ص١٢٤.

٢٠. کرمانج گوندی، ٣٠ سالَ خەبات و ولاَتێکی وێران.

٢١. حيدر كاظم، الأكراد من هم والى أين؟ ص٥٧.

٢٢. جورج لنشوفسكي، الشرق الأوسط في الشؤون العالمية، ج١، ت: جعفر الخياط ص٤٨.

٢٣. ٢٣. محسن العبيدى، ص١٣.

٢٤. عبدالله عزام، ص٢٢.

٢٥. جورج، ص١٥٠.

٢٦. قاسم عاصم جميل، العراق و الحركة الكمالية ١٩١٩-١٩٢٣ . ص١٢٨.

٢٧. لەپاش لابردن خەلیفە عبد ولحەمیدی دووەم، سێ خەلیفەی ڕەمزی کران بە خەلیفەی دەوڵەت، ئەویش محەمەد ڕەشاد (محەمەدی پێنجەم)، وەحیدەدین(محەمەدی شەشەم)، عبدولمەجید.

٢٨. عبدالرحمن حنبكة الميداني، اجنحة المكر الثلاثة، ص٣١٥-٣١٦.

٢٩. د. مصطفى حلمي، الاسرار الخفية وراء الغاء الخلافة العثمانية،ص٩٥.

٣٠. مذكرات السلطان عبد الحميد، ص٦٧.

٣١. منذر الموصلي، رؤية عربية للقضية الكردية، ٣٠٦-٣٠٧.

٣٢. ضابط تركي سابق الرجل الصنم و عبدالله عزام، المنارة المفقودة، موفق بن المرجة، صحوة الرجل المريض ص٢٦٨.

٣٣. قاسم عاصي الجميل، العراق والحركة الكمالية، ص١٢٨.

٣٤. د. عبد الرحمن قاسملۆ، كوردستان وكوردلا٥٩.

٣٥. ڕەفیق حلمی، یاداشت و خەباتی گەلی کورد لە یاداشتەکانی ئەحمەد تەقیدا.

٣٦. موفق بني المرجه، ص٢٧٠.

٣٧. لورانس العرب لزهدي فاتح،ص٧١-٧٢.

٣٨. گۆڤاری –رۆژی نوێ– سلێمانی ساڵی ١٩٦٠ هەروەها رۆژنامەی رابوون ژ(٤).

٣٩. رەفیق حلمی، یاداشت و ڕۆژنامەی ڕابوون ژ(٤)

٤٠. جەلال تەقی خەباتی گەلی كورد لە یاداشتەكانی ئەحمەد تەقی‌دا.

٤١. قاسم عاصي الجمیل، العراق والحركة الكمالیة.

٤٢. ضابط تركي سابق، الرجل الصنم.

٤٣. گۆڤاری رۆژی نوێ (١٩٦٠).

٤٤. ضابط تركي سابق، سەرچاوەی پێشوو، هەروەها ڕۆژنامەی رابوون ژ(٤).

٤٥. لازاریف، المسألة الكردیة، ص١٣٢

٤٦. د. جمال نەبەز، دۆزی ناسیۆنالی كورد.

٤٧. عزیز الحاج، القضیة الكردیة في العشرینات،ص٢١.

٤٨. رۆژنامەی رابوون ژ(٤).

٤٩. لازاریف المسألة الكردیة ص١٣٢.

٥٠. سەرچاوەی پێشوو ص١٣٠.

٥١. كرۆنۆلۆژیای پرسی مووسڵ، وەرگێڕان لە ئینگلیزیەوە، سەلام ناو خۆش.

٥٢. د.عبدالرحمن قاسملو، لا٥٨

٥٣. وصال نجیب عارف، القضیة الكردیة في تركیا ١٩٩٣، ص٢١٧

٥٤. گۆڤاری رۆژی نوێ، رۆژنامەی رابوون ژ(٤).

٥٥. د.عبدالرحمن قاسملۆ،لا٦١.

بەشی چوارەم
کوردستان چۆن داگیر کرا، دابەش کرا؟!

ئینگلیزو دۆزی کورد

پێش ئەوەی فەرمانداریی ئیتحادیەکان جاڕی جەنگ لە دژی هاوپەیمانەکانەوە بدەن، هەریەکە لە حکومەتی ئینگلیزو رووسیای قەیسەری لە نێو خۆیان بەنهێنی بڕیاری لە نێو بردنی دەسەڵاتی خەلیفەو ئیمپراتۆریەکەیان دابوو، ئەگەر بێتو لە جەنگدا بچنە پاڵ ئەڵمانیاوە - ئەو راستەیەش لەنامەیەکی سێر ئەدوارد گرای، وەزیری دەرەوەی ئینگلیز، هاتووە، ئەگەر بێتو دەوڵەتی عوسمانی لە جەنگدا بچێتە پاڵ ئەڵمانیاوە، ئەوا دەبێت لە نێو ببرێ [1] . ئینگلیز بەرەسمی لە تشرینی دووەمی ١٩١٤ جاڕی جەنگی داوە، رووسەکانیش هەر پێشتر باڵیۆزیان لە نێو ئیمپراتۆریەت هەبوو، بە حوکمی ئەوەی هاوسنوورو هاو بەرژەوەندی بوون لە گۆشە نیگایەکی سەلبییەو دەیانڕوانییە رەوتی جەنگە جیهانییەکەی ئیمپریالیزم. ئەو راگەیاندنەش خۆی لە خۆیدا دەروازەیەك بوو بۆ شوێن پێ توند کردنی دەسەڵاتی صەلیبیەتی رۆژئاوا لە خۆرهەڵاتی ئیسلامی داو هەروەها رەخساندنی بنەماو زەمینەیەکی لەبار بۆ هەڵوەشاندنەوەی دەسەڵاتی(ئیسلامی) لەناوچەکەدا.فرە نەتەوییو جودا ئایینی نێو ئیمپراتۆریەت مادەی سەرەکی ئەجیندای کرداری سەربازی هاوپەیمانەکان بوون، هەر بۆیە مەسەلەی داگیرکردنی فیکریو ئاژاوەی تایەفەگەری ئایینیو نەتەوەیی خاڵێکیدی عەقڵیەتی دەسەڵاتی سیاسی داگیرکەرانی مەسیحیەتی رۆژئاوا بوو بۆ شوێن پێ توندکردنی دەسەڵاتی سیاسیو عەسکەرییان لە ناوچەکەدا.

هەر بۆیە هاوپەیمانەکان بەر لەوەی دەوڵەت بگرن، لەرووی فیکرییەوە توانیان بەرهەڵستیو سەرهەڵدان لە نێو ئیمپراتۆریەت بەرپا بکەن. بەڵێ مەسەلەی گەلان خاڵێکی بنەڕەتی دیماگۆژیەتی میدیای هاوپەیمانەکان بوو. یەکەم راگەیاندنی هاوپەیمانەکانیش لەو بارەیەوە لە یاداشتێکدا هاتووە کە وەزیری دەرەوەی ئینگلیز بە پەلە لە (١٨) ی

کانونی یەکەمی ١٩١٦ بۆ ودرۆ ویلسن ١٩١٣-١٩٢١ سەرۆکی ئەمریکایی ناردووە. بە گوێرەی دەقی یاداشتەکە، یەکێك لەئامانجە ستراتیژیەکانی هاوپەیمانەکان لەو جەنگەدا (دابین کرنی گەرەنتی سەربەخۆیی بوونی دانیشتوانانی ژێر دەستەی تیرۆری خوێناوی تورك بووە [٢] . ویلسنیش ساڵێك دوای ئەو یاداشتە، لە ٤ی کانونی یەکەمی ١٩١٧، ئەو ڕاگەیاندنەیدا:

(ئومێدم وایە گەلانی نێو ئیمپراتۆریەتی تورکی مافی خۆیان پێ بدرێت، ژیانێکی ئاشتی ئاسایشیان بۆ دابین بکرێت. چارەنووسیان لە دوژمنان و ستەم و داهاتە سەلبیەکانی کۆمپانیایی دارایی‌و پارتە بێگانەکان بپارێزرێت) ئەمانە مشتێك لەو ڕاگەیاندنەی هاوپەیمانەکان بوون کە بۆ هاندانی گەلانی نێو ئیمپراتۆریەت بڵاودەکرانەوە لە پەناوەش بە پێی پەیمانێکی نهێنی هەموو ئیمپراتۆریەتیان بە گوێرەی بەرژەوەندی عەسکەری‌و سیاسی‌و ئابووری خۆیانەوە لە نێو خۆ دابەش کردبوو. ئەو پەیمانە کە لە مێژوودا بە پەیمانی سایکس- بیکۆ بەنێو بانگە، پاش ڕازی بوونی ڕووسیای قەیسەری لە ئەیلولی ١٩١٦ دا شەکلێکی ڕەسمی وەرگرت . هەر دەوڵەتەو بەشێك لەخاکی ئیمپراتۆریەتی بۆخۆ دانا بوو، بە ڕەنگێکی جیاواز وەك سنورێك لەوانی تر جیادەکردەوە، بەو شێوەیە ئەو شوێنەی لەسەر نەخشەکە ڕەنگی سووری بۆ دانرابوو، ئەوا شوێنی دەسەڵاتی ئینگلیزی دەگەیاند، کە بەشێوەیەکی سەرەکی بریتی بوو لە دۆڵی ڕافیدەین و ئەو ناوچەیە لە خانەقینی کوردستانی باشوور درێژدەبێتەوە بەرەو سەرەوە تاکو باشوری کوێت.ناوچەی دەسەڵاتی فەرەنساش ڕەنگی شینی بۆ دانرابوو، ئەویش بە شێوەیەکی سەرەکی ئەو ناوچانەی دەگرتەوە کە ئێستا پێی دەڵێن سوریا و لبنان و هەروەها ولایەتی موسڵ. هەرچی ناوچەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا بوو- کوردستانی بن دەستی تورکیا بۆ ڕووسیای قەیسەری‌دانرابوو. لە پاشان ناوچەیەکیش کە

ڕەنگی سەوزی بۆ دانرابوو، بۆ ئیتالیا بوو [٣] هاوکات لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکانی بەرەی جەنگدا، هاوپەیمانەکان لەسەر سیاسەتی دووفاقی خۆیان هەر بەردەوام بوون، بە جۆرێک دەمێک بەجارێك (پەتای بەزین) ورەی لەشکری ئیتیحادیەکانی ڕوخاندبوو، سەرەك ویلسن جارێکی تر کەوتەوە هاندانی گەلانی نێو ئیمپراتۆریەت ، لە ٨ ی کانونی دووەمی ١٩١٨ لە بەردەم کۆنگریسی ئەمریکیدا دەستورە چواردە بەندیەکەی سەبارەت بە سیستەمی نوێ ی جیهانی و ، بەرقەرارکردنی ئاشتی و ئاسایش و مافی گەلانی لە دیاریکردنی چارەنووسیان ڕاگەیاند ، ویلسن لە بەندی دوازدەهەمدا ، کە لەمەڕ تورك و نەتەوە غەیرە تورکەکانی نێو ئیمپراتۆریەت بوو ، بە شێوەیەکی (شاراوە) داوای سەربەخۆیی - خودی بۆ نەتەوە غەیرە تورکەکان دەکات هەروەك لە دەقی بەندەکەدا هاتوە :

(پێویستە گەرەنتی فەرمانڕوایی بۆ بەشەکانی تورکی لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا دابین بکرێت. ئەمما سەبارەت بەنەتەوە غەیرە تورکەکانی ژێر دەسەلاتی تورك پێویستە ژیانێکی پڕ لە ئاسایش و دوور لەگومانیان بۆ دەستەبەر بکرێت و دەرفەتێکی رەهاو توندیشیان بۆ پەرەپێدانی (سەربەخۆیی–خودی– ئیستقلال زاتی– بۆ برەخسێت...) [٤] لەو لاش (مسیۆ جۆرج کلیمانسۆ) یەك لەچوار سەرکردە مەزنەکەی جیهانی ئەوسا بە ناوی دەوڵەتانی ئەورووپاوە شێلگێرانەتر بۆ مەسەلەکە دەچێت و دەڵێت: (تورکەکان زۆر بە ئاشکرا سەلماندیان، کە بەهۆی، بەڕێوەبردنی خراپیان و زۆرداری هەمەچەشنەیانەوە، لە چەندان سەدەدا توانای ئەوەیان نی‌یەو شایستەی ئەوە نین ڕەگەزی نا تورك بەڕێوەببەن، بۆیە ئەگەر حاڵ وا بروات پێویستە نەیەڵین هیچ نەتەوەیەك لە ژێر دەسەلاتی تورك دا بێت) [٥]. ئەو سیاسەتە دووفاقیەی هاوپەیمانەکان هەر لەو بازنە بۆشەدا دەخولایەوە بە گوێرەی ڕەوتی ڕووداوەکان بەلایەك دا دەکەوتەوە.

دەمێك لە ٣٠ تشرینی یەکەمی ١٩١٨ ئاگر بەستی مۆدرۆس مۆرکرا، هاوپەیمانەکان بە تایبەتی ئینگلیز کەوتە خۆ بۆ داگیرکردنی شوێنە ستراتیژیەکانی ئیمپراتۆریەت. لەبەر رۆشنایی برگەی حەوتەمی ئەو ئاگربەستە کە رێ دەدات هەرچی شوێنێکی ستراتیژی گرنگ لەنێو ئیمپراتۆریەت هەبێت دەکرێت داگیربکرێت، هەر لەم رێگایەوە ولایەتی موسڵ داگیرکرا[٦]. ئەو داگیرکردنە شوومە شەقارێکی گەورەی خستە نێو جەرگەی کوردستانی عوسمانلی‌و رەوتی روداوەکانی بە ئارەزوو، وبەرژەوەندی عەسکەری‌و ئابووری‌و سیاسی ئینگلیز وەرچەخاند. ئەمە لەلایەك لە لایەکی دیش هێندێك ئەفسەری موخابەراتی ئینگلیز وەك میجەر نوئیل، هەردەمێك هەستیان بەخەتەری کورد کردبێت بەجارێك سیاسەتی ولأتەکەیان ئاوەژوو کردۆتەوە، دیماگۆژی خۆیان بۆ بەنجکردنی فیکرو عەقڵیەتی کوردی رزگاری خوازیان خستۆتە کارو، لێرەو لەوێ دەیانوت(مەبەستی ئێمە لەو جەنگە دژوارە ئەوە بوو، کەنەتەوە بچکۆڵەو بێ دەسەلأت و بندەستەکان لە ژێر حوکمی بێدادو ستەمگەری دەوڵەتە زلهێزەکان رزگار بکەن.......)

ئەو دواکەوتنەی لەئاکامی داگیرکردنەکانی بەراییدا بنچی لە عەقڵیەتی کوردی داکوتابوو، بەجارێك بۆشاییەکی فکری لە عەقڵیەتی سیاسی کوردا پێکهێنابوو. ئەو بۆشاییە سیاسیە لە بونیادی فکرو عەقڵیەتی رواڵەت عەشایەری دەسەلأتی کورد کە بەرژەوەندی خێڵەکی‌و کەسی لە پێشەوەی مەسەلەی نەتەوایەتیەوە دادەنا، زەمینەیەکی لەباری لەبەردەم چەکەرە کردن و فراژوو بوونی دیماگۆژی ئەهریمەنی مەسیحیەتی رۆژئاوا خولقاندبوو، هەرچی کۆمەڵە رووناك بیرەکەی فەرەنساو نێو پارتی ژۆن تورکەکان و، ئەستەمبوڵ ئەوانیش لە نێو خۆ ببونە چەند کۆمەڵێکی سیاسی‌و فیکرو ستراتیژ جیاواز: کۆمەڵێك بە تەواوی دەست بەرداری خەباتی چەکداری ببون، باوەڕیان وابوو دەبێت بۆ چارەسەرکردن کێشەی کورد دەستور لە رۆژ ئاوا وەربگیرێت، هەر لەو

روانگەیەوە ئەو کۆمەڵە، وەك نوێنەری کورد (سەردانی ئەو لیژنەیان کرد، کە دەوڵەتانی هاوپەیمان لە ئەستانە بۆ کاروباری داگیرکردن.. یان پێکهێنابوو، چونە لای ئەو لیژنە ئەوروپاییو ئەفریقیانەش کە پێکهێنرابوون بۆ راوەرگرتنی ئەو گەلانەی کە قەڵەمڕەوی عوسمانی دەردەچن [8] . لەبارەی ئامانجی ستراتیژی بزووتنەوەی رزگاری خوازیکوردیش، کەلێنێکی گەورە لە نێو ئەوکۆمەڵە رووناك بیرەدا دروست ببوو، بەشێك لەو کۆمەڵە کە دەستەی سەرکردایەتی کوردستان (تەعالی جەمعیەتی) بوون وەك شێخ عبدولقادری عوبەیدولای شەمزینیوئەمین عالی بەدرخان، باوەریان بە(سەربەخۆیی) کوردستان هەبوو بەڵام بەمەرجێك لە نێو (یەکێتی عوسمانی) بێت! هەر لەو بارەیەوە شێخ عبدولقادر لە رۆژنامەی (تەصویری ئەفکار)دەڵێت: بە راستی ئەوە کارێکی زۆر هەڵەیە کە کورد هەوڵبدات بۆ لە تورك جیابێتەوە. ئەمین عالی بەدرخانیش بەم شێوەیە بۆ رۆژنامەی(بۆسفۆر) دەدوێت: (ئێمە سوڵتانی عوسمانی هەر بەخەلیفە دەناسین وداوای جودایی ناکەین، جا بەهەرچەشنێك بێت ئێمە دەمێنینەوەو لەگەڵ ئەوان دەبین) [10] هەرچی سەرکردایەتی پارتی دیموکراتی کورد بوو باوەڕی بە سەربەخۆیی کوردستان بوو. لەم بارەیەوە نەجمەدین حوسێن، سکرتێری (پ.د.ك) نامەیەك بۆ دەسەڵاتدارانی ئینگلیز دەنێرێت و دەڵێت: (مافی سەربەستی گشتی لە ناوچەی کوردستانا بۆ کوردان کارو کردەوەیەکی تەبیعیو ئەتەوایەتییە...) [11] حکومەتەکەی ئەستەمبوڵ هەر بۆئەوەی کوردان لە هاوپەیمانەکان دوور خاتەوە هەروەها درزی نێوان رێکخراوە کوردییەکان فراوانتر بکات بریاری ئەوە دەدات لە گەڵ دەستەی (ك.ت.ج)ی شێخ عبدولقادر دانوستانێکی کاتیی ساز بدات. (خەلیفە وەحیدەدین) خەلیفەی حکومەتی ئەستەمبوڵ،داوای لە ئیبراهیمی حەیدەری شێخی ئیسلامی دەوڵەتی عوسمانی کرد (لیژنەیەکی وەزاری) بۆ لێکۆڵینەوە لە کێشەی کورد پێك بهێنێت. لەئاکامدا هەردوولا بۆ

گفتوگۆ کۆبوونەوە لیژنە دوو قۆڵیەکە بەم شێوەیە بوو: نوێنەرانی دەوڵەت ئەمانەبوون: شێخی ئیسلام حەیدەری زادە ئیبراهیم ئەفندی وعەبوق پاشای سەرپەرشتیاری(ئەشغال)، عەونی پاشای سەرپەرشتیاری زەریا.ئەندامانی (ك.ت.ج) کۆمەڵەی بەرزێتی کوردستان - ئەمانە بوون: شێخ عبدو لقادری شەمزینی سەرۆکی کۆمەڵەو ئەمین عالی بەدرخان جێگری سەرۆك، مراد بەدرخان و مەولانا زادە رەفعەت و دوو ئەندامی ئەفسەری کورد، سەرهەنگ ئەمین بەگ و سەرگوردعەونی بەگ [١٢].ئەو لیژنەیە ئیبراهیم حەیدری وەکیلی سەرۆك وەزیرانی حکومەتی ئەستەمبوڵ سەرۆکایەتی دەکرد، لە کۆتاییدا لیژنەکە پرسیاری لەسەر ئەو خاڵانە دا:

١. سەربەخۆی بدرێ بە کوردستان، بە مەرجێك کورد قایل بێت هەر لەیەکێتی عوسمانیدا بمێنێتەوە.

٢. هەموو تەدارەکێکی پێویست بۆ ئەم سەربەخۆییە جێبەجێ بکرێت بە گورجی دەست بکرێ بەئەنجام دانی.

ئەو رێکەوتنەی ئەستەمبوڵ و کورد هەر لەسەر کاغەز مایەوە هۆی سەرەکیش لەمەدا دوو شتی سەرەکی بوون:

یەکەمیان: چارەسەر کردنەکە بە ئارەزووی ئینگلیز نەبوو، هەربۆیە لە لایەك ئەو حکومەتە دەستکردەی خۆی روبەرووی بزوتنەوەی موستەفا کەمال کردەوە لە لایەکی دیش کارتی سەوزی بە یۆنان دا کە خوارووی تورکیا داگیربکات. دووەمیش. تورکەکان هەر خیان جدی نەبوون لەو بریارەیاندا بە جۆرێك هەرماوەیەك دوای ئەو رێکەوتنە لە رۆژنامەی (وقت) هەندێك پروپاگەندەیان بلاوکردەوە گوایە کورد بەمە رازی نەبووەو داوای جیابوونەوەی کردووە.لەنێو گەرمەی رووداوەکاندا هاوپەیمانەکان خەریکی دامەزراندنی دەزگایەکی نێو دەوڵەتی بوون بۆ ئەوەی شەشەرعیەتێك بدەنە پاڵ پاراستنی

بەرژەوەندی عەسکەریو ئابوریەکانیان لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست. لە ئاکامدا لە ٢٥ کانونی دووەمی ١٩١٩ کۆمەڵەی گەلان دامەزرا. هەفتەیەك بەر لەدامەزراندنی کۆمەڵەی نێـو بـراو، هاوپەیمانەکان کۆنگرەیەکی ئاشتییان لە پاریس لە بارەی دابینکردنـی مـافی گـەلانی بـن دەست و کێشـەی ناوچـەییو هـەرێمی نێـو نەتەوەییـەکان بەسـتبوو. پـاش ئـەوەی کۆمەڵەکەی شێخ عبدولقادر هیچیان لە حکومەتی ئەستەمبولْ دەسـتگیر نـەبوو. لـە گـەلْ هـەندێك رێکخـراوو پـارتی سیاسـیو دەسـەلأتداری کـورد وەك کۆمەڵـەی رێکخـراوی کۆمەلأیەتیو کۆمەڵەی سەربەخۆی کوردستان و پ.د.ك رێککـەوتن، کـە شـەریف پاشـای سیاسەتمەداری کورد بۆ کۆنگرەی ئاشتی لەپاریس بنێرن، شـەریف پاشـا کۆنـە بـالْێوزی عوسمانی بوو لـە سـتۆکهۆلْم لـە سـالْی ١٨٩٠ ، لـە سـەردەمی ئیتحادیـەکانیش ماوەیـەك لەفەرەنسا بووە، هەر بۆیە ئەو کۆمەلأنە رێك کەوتن کە (شەریف پاشا) بکەن بە نوێنەری کوردو داوای مافی کورد بکا، لە کۆنگرەی ئاشتیدا شـەریف پاشـا لـە ٢٢ مارسـی سـالْی ١٩١٩ یاداشتێکی بە پێزی لە بارەی مێژوو جوگرافیای کوردستان و رەوایەتی دۆزی کورد ئاراستەی کۆنگرەی ئاشتی کرد. ئەرمەنـەکانیش کەبـە فیتـی کۆمۆنیستـەکانی سۆڤیەت ئیدعای دەوڵەتی ئەرمێنیای گەورەیان دەکردو دەیانویست بە شێك لە خـاکی کوردسـتان بۆ خۆ دابـڕن بـە بیانوی ئـەوەی ئـەو ناوچانـە لـە کۆنـدا ولأتـی ئەرمەنیـەکان بـووە [١٤]. شەریف پاشـا بـۆ چارەسـەرکردن ئاشـتیانەی کێشـەی ئەرمەنـەکانیش لـە گـەلْ بۆگۆس نوبار، نوێنەری ئەرمەنیەکان کۆبونەوەیـەکی سـازکردو لـە تشـرینی ١٩١٩ رێککـەوتن کـە کوردستان جیا بێت لە دەوڵەتی ئـەرمینیای مـەزن، هەربۆیـە هـەردوك پێکـەوە لـە یـەکی ئاداری ١٩٢٠ یاداشتێکیان لەو بارەیەوە ئاراستەی ئەنجومەنی بالأی هاوپەیمانەکان کردو، ئەمەو لە یانزەی ئابی ١٩٢٠ ئەنجومەنی بالأ پـەیمانی سیڤەر راگەیاند. ئـەو پەیمانـە لـە مێژووی نـوێی کـوردا بـە پـەیمانێکی چارەنوسـی نـاو دەبرێت. لەبەشی سـێیەمی ئـەو

پەیمانەدا سێ بەند ٦٢،٦٣،٦٤ لەبارەی ولأتی کوردان و دەوڵەتی ئایندەی کوردی بوون [١٠].

بە قەناعەتی ئێمە ئەو پەیمانە لە مێژوودا زیاد لە پێویست پێی هەڵدراوە، هەربۆیە ئێمش دەمانەوێت بە کورتی لێی بدوێین و هەڵوێستی شاراوەی هاوپەیمانەکان لەسەر هەدەفی بنەڕەتی روون بکەینەوە. بە پێی بەندی ٦٤، هاوپەیمانەکان بەرەچاوکردنی باری سیاسیو عەسکەری ناوچەکە، سێ مەرجی بنەرەتیان بۆ سەربەخۆی بەشێکی کوردستان دانابوو هەروەك لە دەقی بەندەکەدا هاتووە:

١. ئەگەر زۆربەی ئەو خەڵکانەی کەوتونەتە خۆرهەلأتی فورات و باشووری خۆرئاوای ئەرمینیاوە داوای جیابوونەوە لە تورکیا بکەن.

٢. وە کۆمەڵەی گەلانیش لەو باوەرەدابێت کە ئەم گەلە ئەتوانێ سەربەخۆییو پێسپێری ئەمە بکات، ئەوا تورکیاش لە ئێستاوە پەیمان دەدات ئەو پێسپێریە جێ بەجێ بکات، دەست بەرداری هەموو ماف و ئیمتیازاتێکی خۆی ئەبێ لەو ناوچانەدا ..

٣. ماوەی ساڵێکیش بۆ پیادەکردنی ئەم بەندە دانرا...

ئەو سەربەخۆییەی لە بەندەکەدا هاتوو تەنیا سەربەخۆیی کوردستانی باکوورو رۆژئاوا بووە، چەنکە لەرووی پراکتیکەوە بەشی باشورو رۆژهەلأت بەزۆری لەژێر دەستی سوپای ئینکلیزو دەسەلأتی عەرەب و فارسدا بووە، تاکو شەریف پاشا خۆیشی نەیتوانیوە لەوەندە زیاتر داوا بکات، هەروەك خۆی بۆ کلیمانسۆی سەرۆکی کۆنگرەی ئاشتی پاریس دەدوێت، داوای تەواوی کوردستان و مافی کورد ناکەم، بەڵکو تەنیا مەبەستم سەربەخۆیی ناوچەی دیاربەکر، خارپوت بەتلیس، موسڵ، کۆیسنجق و ئورفایە... دەنا مەسەلەی کوردو کوردستان لە ئەرزەرۆم را تا کوردی ئێرانیش

دەگرێتەوە، لە لایەك دیش، ئینگلیز بۆ ئەوەی قەوارەی مەسەلەكە بچووك بكاتەوە نە ڕێی بە نوێنەری حكومەتی كوردستانی باشووردا، كە بەڕێزان ڕەشید زەكی بابان و ئەحمەد بەرزنجی بوون، یاداشتێك لەبارەی كوردی باشورەوە بگەیەننە شەریف پاشا، نەڕێی بە كوردەكانی بن دەستی ئێرانش دا یاداشتێك لەبارەی خۆیانەوە بگەیەننە كۆنگرەی ئاشتی. سەبارەت بەم هەڵوێستە ئینگلز بیانووی ئەوە بوو ئێران بەشداری جەنگی نەكردوە، هەر بۆیە نابێت وەفدی كوردەكانی ئەوێ بەشداری كۆنگرەی ئاشتی بكەن! خاڵێكی دی لەسەر جیدی نەبوونی هاوپەیمانەكان ئەوەیە. ئەوان زۆر زیرەكانە دیراسەی بونیادی كۆمەڵایەتیو فیكری كۆمەڵی كوردەوارییو عەقڵیەتی سیاسی كوردیان كردبوو، دەیان زانی سەرانی وەك شێخ عبدولقادرو ئەمین عالی بەدرخان و ئیحسان نوری پاشاو حەسەن خەیری نایانەوێت لە یەكێتی عوسمانی دەربچن،هەر بۆ نمونە ئەو ئەنجومەنە ۷۲ ئەندامەی مستەفا كەمال دایمەزراندبوو بەناوی كوردەوە بۆ سەرۆك ویلسن و كۆنگرەی ئاشتی تەلگرافیان لێدەدا دەیانوت (ئێمە سەربەخۆیی كوردستانمان ناوێت، برایەتی كوردو توركمان دەوێت)[١٦]. هەروەها خاڵێكی دی زۆر گرنگ لەسەر جیدی نەبوون لەسەر ناوەڕۆكی پەیمانەكەدا ئەوە بوو هەریەكە لە بەریتانیا، فەرەنسا، ئیتاڵیا لە هەمان ڕۆژی ڕاگەیاندنی پەیمانی سیڤەردا ۱۱-ئاب- ۱۹۲۰ بڕیاریان لەسەر دابەشكردنی دەسەڵاتی عەسكەری دا لە كوردستانی باكووردا[١٧]. ئەمەو ئینگلیز بۆ ئەوەی بە جارێك بەرژەوەندی خۆی لە ناوچەكەدا بپارێزێت دبلۆماسیانە لە كۆنگرەی سان ریمۆ ۱۹۲۰ ولایەتی موسڵ- كوردستانی باشوری - بە جارێك بۆ خۆی دابڕی! ئەو ماوەی ساڵەش كە بۆجێ بەجێ كردنی بەندەكەدا بڕیاری لەسەر درابوو مەسەلەیەك بوو پەیوەندی بە ڕەوتی ڕوداوەكانەوە هەبوو. هەر بۆ نمونە دەمێك لە ساڵی ۱۹۲۱ مستەفا كەمال توانی زەبرێكی كوشندە لە حكومەتی ئەستەمبوڵ و سوپای داگیركەری یۆنان لە باشوری

توركیا بدات و هێڵێكی راست و چەپ بە كۆنگرەی لەندەن ٢١ - شوبات -١٤- ئازاری ١٩٢١ دا بدات بەجارێك مەسەلەكە ئاڵۆز بوو. هەریەكە لەفەرەنساو ئیتاڵیا و یەكێتی سۆڤیەت كەرەسەو كەل وپەلی جەنگی نوێیان پێشكەش بە بزوتنەوەكەی مستەفا كەمال كرد[18] ، دەسبەجێش رەزامەندی خۆیان راگەیاند سەبارەت بە گۆرینی ئەو بەندانەی پەیمانی سیڤەر كە باسی كوردستان دەكات، سێر هێنری ویلسن ـی سەرۆك ئەركانی سوپای ئینگلیزیش لەو بارەیەوە دەنوسێت: (لە بەردەم دیبلۆماسی ئینگلیز یەك شت هەیە، ئەویش پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ مستەفا كەمال ببەستێت)[19] ، هەروەها سێر چارلس هاركنتون ـی سەركردەی سوپای ئینگلیز لە ئەستەمبوڵیش دەڵێت: (باشترین شت بۆ ئێمەی ئینگلیزی ئەوەیە ئەستەمبوڵ بەجێ بهێڵین و لەگەڵ مستەفا كەمال پەیوەندی دۆستایەتی سازبدەین)[20] ئەو پشتگیریە مەعنەویو ماددیەی هاوپەیمانەكان بۆ بزووتنەوەكەی مستەفا كەمال راپەڕینی قۆچ گیرەكان پێ سەركوت كراو،لە ئەیلولی ١٩٢٢ كۆتایی بە داگیركردنی باشوری توركیا لە سوپای یۆنانی هێنا. بەو شێوەیە ئەو پەیمانەی تەنیا لەسەر كاغەزیش ئەرمەن زۆر لە كورد زیاتری پێ رەوا بینرابوو بە جارێك لەنێو بەرژەوەندیەكانی هاوپەیمانەكاندا لە باربرا.

لەدوای ئەو روداوە شەڕی دەروونی، دبلۆماسی راگەیاندن بۆ ماوەی یەك دوو ساڵێك ناوچەكەی تەنیەوە . هاوپەیمانەكان خەریك بوون سەر لەنوێ نەخشەی جیهان بە پێی بەرژەوەندیەكانی خۆیان دابرێژنەوە، هەر بۆیە جارێ پەیمانێكی ئاشتی نوێیان لە لۆزان راگەیاند. ئەگەر پەیمانی سیڤەر سێدارەی توركیا بوبێت. ئەوا پەیمانی لۆزانی ٢٣ی تەموز ١٩٢٣ سێدارەی پەیمانی سیڤەرو نەخشەی رەتكردنەوەی ناسنامەی قەومی كوردو كوردستان و دۆزی كورد بوو! ئەو هەڵوێستە دوو فاقیەی هاوپەیمانەكان بەتایبەتی ئینگلیز هەر هەرێمی كوردستانی باكوری نەگرتبۆوە بەڵكو هەڵوێستێكی گشتگیر بوو

سەبارەت بە کوردەوە. بەڵێ هەر ئەوان بوون بە ڕەسمی شێخ مەحمودیان بە (حوکمداری)ی کوردستان دادەناو بەجۆرێك مەلیکی بەریتانیا جۆرجی پێنجەم خۆی پیرۆزبایی لە حکومەتەکەی شێخ مەحمود کردووە، هەروەك لە دەقی بەرقیەیەکی مەلیك لە ڕێگای باڵیۆزی ئینگلیز بە شێخ ڕاگەیاندراوە: (ئێمە تەبریکی سەعادەت و ئیستقلالیەتی کوردستان دەکەین. ئومێد ئەکەین دۆستایەتیمان هەر لە زێدەیی بێت. ئیمزا مەلیکی بەریتانیای گەورە جۆرجی پێنجەم) [٢١] هەروەها لە ٢٤ کانونی یەکەمی ١٩٢٢ بەریتانیاو حکومەتی عەرەبی عێراقی بەیاننامەیەکیان سەبارەت بە دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لە باشوری کوردستان بلاوکردەوە. لە دەقی بەیاننامەکەدا را هاتووە (حکومەتی بەریتانیای خاوەن شکۆو حکومەتی عێراق دان بە مافەکانی کوردە نیشتەجێکانی سنووری عێراق دادەنێن لە دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی لەو شوێنانەی کە کوردەکان زۆرینەی ڕەهای دانیشتوان پێك دەهێنن...) ئەو هەموو بەڵێن و پەیمانانەی ئینگلیز تەنیا خافلاندن و چەواشەکردنی ڕەوتی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردو قۆزتنەوەی (کات) بوو، ئەگەر نا شتێك نەبوو لە فەرهەنگی هاوپەیمانەکاندا پێی بوترێت حکومەتی کورد، هەر بۆیە هەروەك چۆن لە تەموزی ١٩٢٣ دەوڵەتە خەیاڵیەکەی نێو پەیمانی سیڤەر لە باربردرا هەر لە هەمان مانگ و ساڵدا مەسەلەی حکومەتەکەی باشوری کوردستانیش بووە (زۆرە ملی نەکردن لە بەکارهێنانی زمانی عەرەبی لە شارۆچکەکانی (باکوری عێراق)دا [٢٢].

بەم شێوەیە بە پێی پەیمانی سان - ریمۆ ١٩٢٠ و پەیمانی لۆزانی ١٩٢٣ ولایەتی موسڵ بە هەردوو ولایەتی بەسرەی شیعەوە بەغدای عەرەبی سوننی لکێندراو، دەسەلاتی ڕەهای دەوڵەتی زۆرە ملێی بەناو عێراقیش خرایە ژێر دەستی عەرەبی سوونی کە تەنیا ١٥٪ هەر سێ ولایەتەکەیان پێکدەهێنا! ئەمەو لە ٣٠ تشرینی یەکەمی

کوردستان چۆن داگیر کراو دابەشکرا

١٩٢٣ مستەفا کەمال جاڕی سیستەمی کۆماری تورکیای داو، بەشــی بـاکوری کوردســتان بە ڕەسمی کرایە ویلایەتەکانی باکوری رۆژهــەلاتی تورکیـا. هـەرچی فەرەنساش بـوو بـە پێی سێ پەیمانی شووم: .سـایکس بیکـۆ ١٩١٦، سـان ریمـۆ ١٩٢٠، لۆزان ١٩٢٣ بەشـی خۆرئــاوای کوردســتانی تــاکو ســالّی ١٩٤٦ خســتە ژێـر ئینتدابــی خۆیــەوەو بەشــی رۆژهەلاتیش، کوردستانی بندەستی‌ئێران هەر لەسالّی ١٦٣٩ - ەوە لە ژێر دەستی ئـێران دابوو تــاکو ئـەمڕۆش لـە ژێـر پۆسـتالّی فارسـدا دەنـالّێنێت، لـە (٥)ی حوزەیرانـی ١٩٢٦ وەفدی تورکیا لە کۆنگرەی ســێ قۆلّـی ئەنقـەرە بـە ڕەسمـی دانـی بـەهێلّی (برۆکسـل)ی کۆمەڵەی گەلان ناو، لە ١٨ تەموزی ١٩٢٦—ەوە ئەو هێڵە بە ڕەسمی بۆتە سنووری نێـو دەوڵەتی نێوان تورکیا و عێراق. لــەو چـەند دێـرە دا بـە ئاشـکرا دەردەکـەوێت کـە چـۆن هاوپەیمانــەکان کوردســتانیان داگـیرکردو دابەشـکردو چـەند حکومـەتێکی ناسیۆنالیسـتی کۆنەپەرستیان لەسەر حسێبی دۆزی رەوای کورد دامەزراند، بەلاّم دەمێـك سـەرانی کـورد یەك و لە ژێر یەك ئالاّ کۆدەبنەوە ئەو هێڵە دەستکردەی ئیستعمار هەر هێنـدەی دیـواری بـەرلین خـۆی لەبـەردەم رقـی پـیرۆزی کـورد رادەگرێـت.هــەروەك W.H.Hay ئەفســەری موخابەراتی ئینگلیز لە لاپەرە (٣٦)ی پەرتوکی (دوو ساڵ لە کوردســتان)دا ئـەو ڕاسـتیە بەڵگە نەویستە دەنوسێت: (ئەو رۆژەی کە کوردەکان لە خـەوی غەفلـەت بێـدار دەبنـەوە ستراتیژیەتێکی نەتەوەیی یەکگرتوو دادەڕێژن، ئیدی دەوڵەتەکانی تورکیا، ئێران، عـێراق تەنانەت هێزی پوشکەیەکیشیان نامێنێ).

پەراوێزەکان

٢. د.كمال مظهر، اضواء على قضايا دولية في الشرق الاوسط، ص١٢٧

٣. سەرچاوەی پێششوو

٤. د.جرجيس حسن، تركيا في الاستراتيجية الامريكية بعد سقوط الشاه، ص٨٢ - ٨٣

٥. د.كمال مظهر، نفس المصدر ص٥٥، ئەو (استقلال ذاتي)یەی ولسن جاڕی بۆ دەدا خۆی لە خۆیدا ئۆتۆنۆمی‌یەکی ڕاست و دروست بوو، نەك سەربەخۆیی، مامۆستا جەمال نەبەز لە کتێبێکدا دەقی ئەو بەندە بەو شێوەیە دەنوسێت: ویدرۆ ولسن دوای دەستەبەری مافی ئۆتۆنۆمی بۆ نەتەوە غەیرە تورکەکانی ژێر دەستەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەکات.

٦. د. بلەچ شێرکۆ، کێشەی کورد ل٦٥.

٧. عەلی ئیحسان پاشای فەرماندەی لەشکری شەشی عوسمانی لە موسڵ مۆڵی دابوو هەر بەرهەڵستی سوپای ئینگلیزی دەکرد، بەلاّم ئینگلیز سوور بوو لەسەر ئەوەی هەر دەبێ موسڵ داگیر بکرێت چونکە شوێنێکی ستراتیژی گرنگەو چەندین کێڵگەی نەوتی لێیە. لەوبارەیەوە مارشاڵی سوپای ئینگلیز نامەیەکی هەڕەشە ئامێز بۆ عەلی ئیحسان پاشا دەنوسێت و دەڵێت: ئەگەر لە پازدەی تشرینی دووەم موسڵ تەسلیم نەکەیت، ئەوا تەنیا تۆ بەرپرسیار دەبیت لە هەموو خوێنێك کەلە داهاتوودا دەرژێت. لە ئاکامدا بەو شێوازە دیبلۆماسی‌یە ئینگلیز لە ٨ی تشرینی دوەمدا موسڵی داگیرکرد. ئەو داگیرکردنەش خاڵێکی ڕەش بوو، بۆ چارەنووسی کوردستانی باشوورو ئەمرۆشی لەگەڵدا بێت هەڕەشەکەی مارشاڵی ئینگلیزی هەر کاریگەری خۆی ماوە لە سەر ڕەوتی ڕووداوەکانی کوردستاندا.

٨. کوردستان عوسمانلی: کوردستانی بندەستی تورکیا ، عێراق و سوریا کە بە پێی پەیمانی زەهاوی ١٦٣٩ بە دەوڵەتی عوسمانی بەخشرا!

٩. د.بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو ل٦٣.

١٠. کریس کۆچێرا، مێژووی کورد لە سەدەی ١٩– ٢٠ ل٧٠.

١١. سەرچاوەی پێشوو ل٦٩.

١٢. سەرچاوەی پێشوو ل٦٩.

١٣. د. بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو.

١٤. د. کمال مظهر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد.

١٥. ئەرمەنەکان ئیدعای ئەوەیان دەکرد کە هیچ مەڵبەندێك لە جیهاندا بەقەد مەڵبەندەکانی وان و بەدلیس ئەرمەنی ئین! هەروەها سەبارەت بە نێو (مافی مێژوویی) ئەرمەن بەسەر کوردستانەوە لە تۆماری ئەرمەنییەکان هاتووە ئەو نیشتمانە (کوردستان) چەندین سەدەیە نەتەوەیەکی لەسەر دەژی وەکو ئێمەی ئەرمەن لە رەگەزی ئارین و ئێمەش هەست دەکەین کە ئەو نەتەوەیە زیاتر لە ئێمەوە نزیکن وەك لە تورك، بەڵام هێندە بەشێکی ئەو نیشتمانەیان - خۆ هەربەدەستی ئەرمەنییەکانی چاخە کۆنەکانیش ئاوەدان کراوەتەوە - ئەمڕۆ بەزۆری بە ئیسلام کراوە و بکورد کراوە!

١٦. شەریف پاشا بۆ پوچەڵکردنەوەی ئەو داوایەی ئەرمەنییەکان بەڵگەی مێژوویی دەهێنێتەوە بە گوێرەی ئینسکلۆپیدیای ئینگلیزی (Nutlas) نەخشەی خاکی ئەرمەن بەو شێوەیە یە ئەرمینیا وڵاتێکە لە رۆژئاوای ئاسیادا. کەوتۆتە دەریای قەزوینەوە، لە باکوری چیاکانی کوردستاندا. دابەش کراوەتە سەر تورکیا و رووسیا

ولآتی فارس، دەشتێكی شەقار- شەقار پێكدەهێنێ‌و ئەملاو ئەولای چەند دۆڵێكی بە پیت و پاراون كە لوتكەكانیان لە چیای ئارارات قوت دەبنەوە.

١٧. پەیمانی سیڤەر پێنجەم پەیمانی نێو دەوڵەتی بوو كە كۆنگرەی ئاشتی پاریس بڕیاری لەسەر دابێت. ئەو پەیمانە لە ١٣ بەش و ٤٣٣ بەند پێكهاتبوو. پێنج لێژنەی تایبەتی سەر بە كۆنگرە دایان ڕشتبوو.

١٨. ئەو هەڵوێستەی ئەنجومەنی حەفتاو دوو ئەندامی كوردی، هەڵوێستێكی نابەجێ‌و خۆفرۆشانە بوو چونكە لە ڕاستی‌دا لە بواری سیاسی‌و عەسكەری‌دا خزمەتێكی زۆری بە بزووتنەوەكەی مستەفا كەمال كرد، زەبرێكی سیاسیشی لە هەڵوێستی كوردا دا، عصمەت ئینۆنۆی وەزیری دەرەوەی ئەوكاتی توركیا لە كۆنگرەی لۆزان دا دەربارەی هەڵوێستی ئەو جۆرە كوردانە دەڵێت: لە مێژوودا پیشانیان داوەو ئەوەیان سەلماندووە كە دەیانەوێ لە ژێر بەڕێبەرایەتی توركدا بژین و لەوان جیا نەبنەوە. ئەو ئەندامانەی كە كوردن و تاكو ئێستاش لە پەرلەمانی ئێمەدا جێگیر بوون ئەوا نوێنەری گەلی كوردن. ئاسۆ گەرمیانی: كورتە مێژووی كوردو كوردستان ل٦٤.

١٩. ئەو بەشەی كوردستان بەپێی پەیمانی سایكس-بیكۆ بەشی ڕووسیا بوو بەلآم دوای كودەتای سووری سۆڤیەتی، بەلشەویەكان شوێنەكەیان چۆلكردو لە گەڵ ئیتحادی‌یەكان ڕێككەوتن، بە پێی پەیمانی برێست- لیتۆڤسك - ئاداری ١٩١٨ بەشێكی سنووری كوردستان بۆخۆیان دابڕین ئەو چەشنە سنورەش دوایی بوو بە سنووری ڕەسمی سۆڤیەت و توركیا!

تەنیا یەكێتی سۆڤیەت ملیۆنێك ڕۆبڵی زێڕو ٣٩هەزار تفەنگ و ٦٣ ملیۆن فیشەك و ٥٤ تۆپ ٢٠ هەزار ماسكی دژی كیمیایی‌و زەخیرەو نەفتێكی زۆری كردە خەڵاتی توركیا، هەرچی فەرەنساش بوو هەرچی چەك و تەقەمەنی هەیە لەو شوێنانەی بۆ

١. لەشکرە میللییەکەی مستەفا کەمالی چۆڵ دەکرد دبلۆماسیانە پێی دەبەخشی بەم جۆرە ئەو چەك و تەقەمەنییەی لەشکری فەرەنسی لە کلیکیا بەجێی هێشت لەگەڵ ئەوەی رووسی بەس بوون بۆ ئەوەی چۆك بە سوپای وەحیدەدین و یۆنانیو قۆچ گیرییە شۆرشگێرەکان دابدەن!

٢٠.الرجل الصنم: ضابط تركي سابق

٢٠.رۆژنامەی خەبات.

٢١.المسألة الكردية في العراق: عزيز شريف.

سەرچاوەکان

١. د.بلەچ شێرکۆ، کێشەی کورد مێژینەو ئێستای کورد، تەبرێز ١٩٩٠

٢. د.كمال مظهر أحمد، اضواء على قضايا دولية في الششرق الاوسط، بغداد ١٩٧٨

٣. د.کمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بغداد ١٩٨٥

٤. کریس کۆچیرا، مێژووی کورد لە سەدەی ١٩–٢٠دا ، و: محمد ریانی، تاران ١٦٣٩

٥. د. جەمال نەبەز. بیری نەتەوەیی کورد نە بیری قەومی رۆژهەلاتیو نە بیری ناسیۆنالیزمی رۆژئاواییە، ستۆکهۆلم ١٩٨٤

٦. الرجل الصنم، ضابط تركي سابق، ت: عبدالله عبد الرحمن ط٢،؟١٩٧٨

٧. گۆڤاری رۆژی نوێ

٨. گۆڤاری رابوون ژ:٢

٩. . رۆژنامەی خەبات.

بەشی پێنجەم
لە سیڤەرەوە بۆ لۆزان
حەتمیەتی دابەشکردنی کوردستان

پێش ئەوەی لە پەیمان لۆزان بکۆڵینەوە، وا بەچاك دەزانین ئەو هۆكارانە بخەینە روو كـە دەوری گرنگیـان بینـی لەتـەواو ئاشـكراكردنی ماهیـەتی پـەیمانی سـیڤەرو دروستكردنی پەیمانی لۆزان:

یەكەم: پاڵپشتی رۆژئاوا بۆ كەمالیەت

هەر كە لەشكری كەمالیەت لە دوای سیڤەر، چەند سەركەوتنێكی بەدەست هێنا، تـەواو ماهیـەتی سـتراتیژیەتی رۆژئـاوا لەبەرامبـەر بزوتنـەوەی كەمالیـەت و دۆزی كـورد بەدەركەوەت. هەربۆیە پێش ئـەوەی پـەیمانی ئاشتی لـە لـۆزان ئیمزا بكـەن لـە چـەند كەناڵێكەوە پـەیوەندی راستەوخۆی دبلۆماسـیو عەسـكەریان دەگـەڵ حكومەتەكـەی ئەنقـەرە كرد، لـە كۆنگرەی لـەندەن، كـە لـە شـوبات/ئـاداری ۱۹۲۱ بەسـترا،وەفـد ی حكومـەتی ئەنقـەرە توانـی هاوپـەیمانێتی ئاشـكرا لەگـەڵ پـاریس و رۆمـا پێـك بێنـێ، ئینگلیزیش رازی بوو كە چیتر باسی مافی چارەی خۆنووسینی كوردستان و دەوڵـەتی نەتەوەیی بۆ كورد نەكات [1].

هـەرچی پـەیمانی فرانكلـین/ بۆیـۆن بـوو كەلـە ۱۹۲۱/۱۰/۲۰ لـە نێوان توركیـا و فەرەنسا مۆركرا، كاریگەرییەكی راستـەوخۆی لەسـەر چارەنووسـی دۆزی كـورد هـەبوو، هەروەها مەسەلەی مافی چارەی خۆنووسین و دەوڵـەتی ئـایندەی كوردسـتان و حوكمـی زاتی ئیداری (بۆ كوردان) بە شتێكی پێویست نـەبوو دانـا [2]. ئەمـەو ئەگـەر بزانـین لـەپاش جەنگی یەكەمی جیهان (كلمەنسۆ)ی فەرەنسـی لـە دژی توركـان دەیـوت نابێ لەمـەودوا گەلانی غەیرە تورك لە ژێر دەسەڵاتی تـورك دابن، بـەڵام پـاش ئـەوەی لـە رێگـای ئـەو رێككەوتن نامەیە (فرانكلن/بۆیۆن) دەسەڵاتی رەهـای سوریای بـۆ تـەواو فەراهـەم هـات،

نەك هەر پشتی لە دۆزی کورد کرد، بەڵکو هەروەك چۆن ئینگلیز لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆی کەوتە لێدانی بزوتنەوەی ئازادیخوازی کورد، ئەویش بەهەمان شێوە کەوتە لێدانی بزوتنەوەی ئازادی خوازی کورد لە کوردستانی رۆژئاوا. هەروەها دەورێکی گرنگیشی بینی لە سەر کوتکردنی راپەرینی ١٩٢٥.

دووەم: دەوری سۆڤیەت لە هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی سیڤەر

دەوری سۆڤیەت لە هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی سیڤەر بە حەتمی کردنی داگیرکردن و دابەشکردنی کوردستان لە هاوپەیمانەکان بە هێزتربوو.

لە دیدی سۆڤیەت نیازی راستەقینەی بەریتانیا و فەرەنسا لە پەیمانی سیڤەر ئەوە بوو کە بەرگری لە بلاوبوونەوەی شوێنەواری شۆرشی ئۆکتۆبەر بکەن.

دەیانویست دەوڵەتێکی پاشکەوتووی دەرەبەگایەتی دروست بکەن،کە تورکیاو روسیای سۆسیالستی لێك جیا بکەنەوە ببێتە نوختەیەکی ستراتیژی دژی یەکێتی سۆڤیەتی لە نزیك کانگاکانی نەوتی قەوقاز [٣]. لەو پێودانگە میکافیلیەی سۆڤیەت لە ١٦ی ئاداری ١٩٢١ پەیوەندی راستەوخۆی بە ئەنقەرە کردو لەرێگای پەیمانی (الصداقة والأخوة) ، سۆڤیەت یەکەم دەوڵەتی مەزن بوو لە ناوچەکە ئیعتیرافێکی رەسمی بە حکومەتی ئەنقەرە کردو نوێنەری ئەتاتورکی وەك نوێنەری بۆرژوای نیشتمانی لە کۆنگرەی باکۆ قەبوڵ کرد [٤]. پاساوی سۆڤیەت بەوەی کە حکومەتی ئەنقەرە خوارووی سۆڤیەت لە هەڕەشەی ئیمپریالیزم دەپارێزێ، پاساوێکی بێ بنەچەیەو ئەصڵی بابەتەکە ئەوەیە کە لە لایەك سۆڤیەت دەیویست دەوری خۆی هەبێ لە شوێنێکی وەك تورکیا هەروەها بە حوکمی ئەوەی کوردیش لە نێو یەکێتی سۆڤیەت دا هەبوو.بە واتای لەگەڵ تورکیا هاوکێشە بوو. لەو روانگەوە سۆڤیەت پشتی لە کوردو ئەرمەن کرد [٥] لەپاشانیش

هەروەك ئینگلیزو فەرەنسی‌یەکان، سۆڤیەت دەوری گرنگی بینی لە فەشەل پێهێنانی راپەڕینی پیران وئاگری داخ [٦]،

سێ یەم: ناکۆکی‌و ناتەبایی سەرانی کورد

دووبەرەکی سەرانی کورد، هۆکارێکی مەزن بوو بۆ داگیرکردن و دابەشکردنی کوردستان، بەرەیەك لە ئەفسەرو سەرکردە خێڵەکیەکان تەواو لەژێرکاریگەری دیماگۆژیەتی ئەتاتورك دابوون و باوەڕیان بە دەوڵەتی کوردی نەبوو، هەرچی بەرەی رۆشنفکرانی ناسیۆنالیستی بوون، ئەوانیش هەر چاوەڕێ بوون رۆژئاوا دەوڵەتێکیان بۆ دروست بکا. بەمجۆرە عەقڵیەتی خێڵەکی سەرەك خێڵەکان و ناکاملی تێگەیشتنی عەسکەری عەقڵیەتی عەسکەرتاریەتی ئەفسەرە کۆنەکان و دبلۆماسیەتی نا کامڵ و عەقڵیەتی سادەی رۆشنفکرانی کورد بوون بە پاڵپشتێکی ناراستەوخۆ بۆ سەرکەوتنی کەمالیەت ولە بەین بردنی یۆتۆپیای کورد.

چوارەم: هەرەسی حکومەتی ئەستەمبوڵ و دامەزراندنی حکومەتی ئەنقەرە

لە سەردەمی پەیمانی سیڤەردا دوو دەسەلاتی تورکی لە تورکیا هەبوو، حکومەتی ئەستەمبوڵ کە بە ناو حکومەتی خەلافەبوو، ئەو حکومەتە دانی بە ندەکانی سیڤەر نابوو. ئەو حکومەتە هەرچەندە لەچاو حکومەتی ئەنقەرە بێ دەسەلات بوو، بەلام ئەگەر ئینگلیز هەرەسی پێ نەهێنابا دەورێکی ئیجابی دەبوو لە ئایندەی مەسەلەی کورددا،چونکە هەر هیچ نەبێ لە لایەك دانی بە مەسەلەی کورد نابوو لە کۆمەڵەی گەلان.

هەروەها وەك حکومەتەکەی ئەنقەرەش توند ڕەو نەبوو سەبارەت بـە مەسـەلەی لەومی لە تورکیادا. هەرچی حکومەتی ئەنقەرە بوو پەیمانی سیڤەر بە سێدارەی تورکیا دادەنا. هەوەها ئەو ئیعتیرافەی حکومەتی ئەستەمبوڵی بە رەوابینینی مەسەلەی کورد بە خیانەتی نیشتمانی دەزانی [٧] .. بۆ ئایندەی ستراتیژی ئینگلیز لـە نـاو ج؟کـەدا، ئینگلیز حکومەتی ئەنقەرەی سەرخست و حکومەتی ئەستەمبوڵی فەشەل پێهێنا.

دوای سەرکەوتنە دبلوماسیو عەسکەرییەکانی کەمالیـەت رەوتـی هـەموو هـێزە نێو دوڵەتییـەکان بـە بـەرژەوەندی تورکیـا گـۆڕدرا. هـەر بـۆ ئـەوەی کەمالیـەت چاکـەی رۆژئاوا بداتـەوەو ئـەو بەڵێنـەی لـە ئـەرزەرۆم مستـەفا کـەمال دابـووی لـە ئـەرزی واقیـع بهێنێتەدی بەوەی تورکیای بنکەی دەسەلاتی سیاسیو رۆحی ئیسلام بگۆڕێ بە تورکیای لادینی. پاش ئەوەی لە کۆنگرەی مۆدانیـا لـە ١٩٢٢/١٠/١١ یۆنـان دەسـتبەرداری هـەموو خاکی تورکیا بوو، مستەفا کەمال لە مانگی یازدەی ١٩٢٢ نیزامی سەڵتەنەتی لە دەوڵـەت جیاکردەوە. هەر تەنیا بیست رۆژیش دوای ئیلغاکردنی سەڵتەنەت وەفدی ئەنقەرە بەرەو کۆنگرەی (ئاشتی) بەڕێکەوت، بۆ ئـەوەی بـەڵێنی دامـەزراندنی دەوڵـەتی لادینـی تورکیـا وەربگرێ.

لە ١٩٢٢/١١/٢٠ کۆنگرەی ئاشـتی لـە لـۆزان دەسـتی بـە کارەکـانی خـۆی کـرد. وەفدی تورکیا بە سەرۆکایەتی (عیصمت ئینینۆ) بوو، هەرچی وەفدی ئینگلیزیش بوو بـە سـەرۆکایەتی (لـۆرد کـیرفرۆن)بـوو.وەفـدی تورکیـا، تـەواوی تورکیـاو بەشـە بـاکوری کوردستانی بەدەست هێنـابوو، هەربۆیـە داوای هـەموو ویلایـەتی موسـڵیش دەکـرد تـاکو چیای حەمرین، هەرچی حکومەتی ئینگلیزیش بوو داوای زێتر لە سنوری ویلایەتی باکوری دەکرد [٨].

لـە دانیشـتنی یەكـەم بـە هیـچ نەگەیشـتن، بـەڵام لـە دانیشـتنی شـوباتی ۱۹۲۳ بریاریاندا كە مەسەلەی ویلایـەتی موسڵ لەبەرنامـەی كۆنگـرەی ئاشـتی دوور بخەنـەوە. كۆنگرەی ئاشتی لـۆزان مەسـەلەی سـنوری نێـوان توركیـاو عێراقی بەچارەسـەرنەكراوی هێشتەوە. ئەمەو ماوەی نۆمانگ دانرا كە ئەو مەسەلەیە بەر ێكایـەكی نێـو دەوڵەتی‌یـەوە چارەسـەر بكرێ هـەروەها بریـادرا كـە ئەگـەر دوو دەوڵەتـە كـە (توركیـاو بـەریتانیا) نەیانتوانی لەو ماوەیدا رێككەون، مەسەلەكە دەنێردرێتە ئەنجومەنی كۆمەڵەی گەلان [٩].

ئەوەبوو لە ٢٤/تەموزی ۱۹۲۳ پەیمانی لۆزان یان مۆر كـردو پـەیمانی سـیڤەریش هەڵوەشاندرایەوە، هەرچی مەسەلەی موسڵیش (دابەشكردنی كوردسـتان) بـۆ كۆمەڵـەی گەلان ناردرا.

لـە پـەیمانی لۆزانـدا بـە هیـچ جۆرێـك باسـی مەسـەلەی كـورد نـەكراوە تـەنیا ئەوەندەی تێدایە كە پێویستە رێز بۆ مافی فەرهەنگی‌و ئایینی كەمایەتی‌یـەكان دابنـرێ [١٠] لـەدیدی ئینگلیز ئـەو كەمایەتی‌یـە نەتـەوەیی، مەبەسـت لـە كـوردە، هـەرچی لـە دیـدی توركـەكانیش بـوو مەبەسـت لـە كەمایەتی‌یـە غـەیرە موسـوڵمانەكانە [١١]. هـەرچۆنێك بـێ پەیمانی لۆزان بونیادی ئـەو دەوڵەتـە خەیاڵیـەی سیڤەری روخـاند. بـە واتـای لـە لـۆزان مەسەلەی كورد وەك مەسـەلەی نەتـەوەیی كـە مـاف بریـاردانی مـافی چـارەی خۆنوسـین هەبێ وەك لە سیڤەر ئامارەی بۆ كرابوو، لەبەین بردرا، تەنها چەند بـەندێك سـەبارەت بـە كوردو كەمایەتی غەیرە موسڵمان لە توركیا دانران، كە ئەگەر بێت و داكۆكی‌یان لێ كرابا، هـەروەك بریـاروابوو كـە هاوپەیمانـەكان بـەرگری لێ بكـەن، ئـەوا نـەدۆزی كـورد وای بەسەردەهات، نە دوڵەتانی وەك توركیا و عێراقیش وا پاشكەوتوو بێ دەسـەڵات دەبـوون لە رۆژهەڵات.

کوردستان چۆن داگیر کراو دابەشکرا

لەهەر سێ بەندی ٣٨، ٣٩، ٤٠ی بەشی سێیەمی پەیمانی لۆزانـدا هـاتووە:
حکومەتی تورکیا بەڵێن بە کوردەکان دەدات، کە کەمینەیەکی نەتەوەیە لـە تورکیـا پێـك دێنن، بە ئاشکرا بە زمانی خۆیان بدوێن. لەبـەردەم دادگاکـانی تورکـدا مـافی ئاخـاوتن و قسە پێکردنیان بە زمانی زگماکی خۆیان هەیە هـەروەها مـافی ئـەوەیان هەیـە رۆژنامـەو کتێب بە زمانی خۆیان بلاو بکەنەوە [١٢]. بەپێی بەندی ٣٧ توکیا بەڵێن ددات کە هـەرگیز یاسایەك دەرنەکا یان بریارێك دەربخات ئەو مافانەی لە هەرسێ بەندەکەی گۆریـن خرانـە بـەر چـاو پێشـێل بکا [١٣]. هـەروەها لـە بـەندی ٤٤ دا هـاتووە کـە تورکیـا بـەڵێنێکی نێـو دەوڵەتی داوە لەسەر پیادەکردنی ئـەو بەندانـە هـەروەها گـوێ رایـەڵی هاوپەیمانـەکان و کۆمەڵەی گەلان دەبێ لەو بارەیەوە.... هەروەها لەبەندەکەدا هاتووە کە ئەگەر تورکیا لە مەرِ جێبەجێ کردنی ئەو بەندانە سستیو کەمتەرخـەمی بنوێنـێ یـاخود پاشـەگەزبێتەوە ئەوا ئەو دەوڵەتانەی لە دروستکردنی کۆنگرەی ئاشتی لۆزان بەشداربوون کۆمەڵی گـەلان پـەنا دەبەنـە بـەر چەك بۆ پیادەکردنی ئـەو بەندانـە [١٤]. پـاش ئـەوەی تورکیـا توانـی هاوپەیمانەکان بە تایبەتی ئینگلیز رازی بکەن واز لەمەسەلەی دەوڵەتی کوردیو حوکمـی زاتی کوردەکانی ئەنادۆڵ بێنن و هەموو مەسەلەی کورد لە باکوری کوردسـتان بکـرێ بـە مەسەلەی کەمە نەتەوایەتی، لە ١٩٢٣/١٠/٣٠ جاری دەوڵەتی لادینی تورکیـای دا. ئەمـەو لە (٣) ئازاری ١٩٢٤ بۆ زیاتر پەیرەوکردنی دەستوری خاچ پەرستی ئینگلیز ئەنجومەنی بالآی ناسیۆنالی تورك هەرسێ ژمارە ٤٢٩، ٤٣٠، ٤٣١ سەبارەت بـە جیاکردنـەوەی ئیسلام لە دەوڵەت و بریاری هەڵوەشاندنەوەی خەلافەتی ئیسلامی و داب و نـەریتی ئیسـلامی لـە تورکیا [١٥].بەمجۆرە، تورکیا هەم ئیسلامی لە دەوڵەتی تورکیا جیاکردەوە هەم مەسـەلەی کوردی لە باکوری کوردستان فەرامۆش کرد. پاش ئەم دوو هـەنگاوە دەیویسـت باشـوری کوردستانیش لەر ێگای کۆمەڵی گەلانەوە داگیربکات، بەلآم موسڵ ناوچەیەکی نەوتی بـوو

هەر بۆیە ئینگلیز رازی نەبوو بە تورکیای بدات پاش ئەو ماوە زەمەنییەی دانرابوو بۆ چارەسەری مەسەلەی ولایەتی موسڵ یان ڕێکتر بڵێین دابەشکردنی کوردستان هەردوولا (تورکیا وبەریتانیا) ڕێککەوتن کە مەسەلەکە بدرێ بە کۆمەڵەی گەلان. لە ٣٠ سێپتێمبەری ١٩٢٤ ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان(گەلان) بڕیاریدا کە بۆ لێکۆڵینەوە لە مەسەلەکە لیژنەیەك لە سێ ئەندام پێکبێنێ[١٦] . ئەوەبوو ئەنجومەنی کۆمەڵی گەلان لە ١٣/١١/١٩٢٤ ئەو بڕیارەی بەجێ هێناو لیژنەیەکی لەم سێ ئەندامە پێکهێنا : کۆنت تەلەکی سەرۆك وەزیری پێشووی هەنگاریا - مەجەرستان دووەم مسیۆ ویرسنی سویدی سێیەم کۆلۆنیل پاولس [١٧]، لیژنەیەك لە ١٦ یەنایەری ١٩٢٥ هاتنە بەغدا.پاش ئەوەی لیژنەکە سەردانی هەردوو حکومەتی تورکیو ئینگلیزیان کرد، وەفدێکی عێراق و تورکیان لەگەڵ هات بۆ ناوچەکە، تورکیا پێشنیاری کرد کە بۆ ئەوەی خەڵك ئەزەری خۆی دەربڕێ ریفراندۆم بکرێ. بەڵام بەریتانیا بەرهەڵستی ئەو پێشنیارەی کرد [١٨]. لێرەدا دەمانەوێ ئاماژە بەوە بکەین کەهەموو مەسەلەی کاری لیژنەکەش، سیناریۆیەکی ئینگلیزی سەد لە سەدی بوو چونکە ئەگەر ڕاستە لیژنەکە بۆ لێکۆڵینەوە لە چارەنوسی گەلی کورد هاتبوو، بۆچی وەفدێکی کوردیش بەشداری کاری لیژنەکە نەبوو، خۆ ئەصڵی مەسەلەکە بۆ کوردان بوو! ئەمەو بۆ مێژوو لیژنەکەش بڕیاریدا کەکورد نە عەرەبن و نە تورکن و نە فارسن، بەڵام لە فارس نزیکترن تا لەوانی تر. کورد لەتورك جیایە جیاوازیەکەشی ئاشکرایە. لەمەش زیاتر لەعەب دوورەو جیاوازی لەگەڵ هەیە [١٩]. ئەی کە کورد نەعەرەب بێو نەتورك، بۆچیخۆیو وڵاتەکەی دەبێ یان ببێ بە بەشێك لە تورك و خاکی تورك یان عەرەب و خاکی عەرەب؟! بێجگە لەو ڕاستیەی سەرەوە، هەروەها لیژنەکە دانی بەوە دەنێ کە ئەگەر تەنیا باری رەگەزی بە ئەزەری ئیعتیبار وەربگرێ، ئەوا دەبێ دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد لە ناوچەکەدا دابمەزرێ چونکە کوردەکان پێنج

بەش لە هەشت بەشی دانیشتوانن. کاتێك مەسەلەکە بەم جۆرە چارەسەر بکرێ پێویستە یەزیدیەکانیش کە زۆر وەك کورد دەچن لەگەڵ کورد حیساب بکرێن، تورکەکانیش کە بەئاسانی لەناو کوردا دەتوێنەوە ئەودەم کوردەکان دبنە حەوت بەش لە هەشت بەشی دانیشتوان [٢٠]. عەدالەتی ئینگلیز لەوە دابوو کە نەتەوەیەك حەوت بەش لە هەشت بە شی ناوچەیەك پێکبێنێ چارەنوسی بەنەتەوەیەکی تر تەسلیم بکرێ کە یەك لە هەشتی دانیشتوانی ناوچەکە پێك بێنێ. بەم جۆرە هەر دەوڵەتەو بە پاساوێك، کە تەنیا قازانجی ستراتیژی خۆی بەنەزەر وەرگرت بوو، لەو سیاسەتەی ئینگلیز بێ دەنگ بوو مەسەلەی موسڵ، مەسەلەی چارەنوسی گەلی باشوری کوردستان بە قازانجی بەریتانیا چارەسەرکرا [٢١]. پاش ئەوەی تورکیا مافی ئەوەی پێدرا بەشە کوردستانی باکوور لە بەرامبەر راگەیاندنی دەوڵەتێکی لادینی لە شوێن خەلافەتی ئیسلامی رابگەیەنێ لە ٣٠ی ئایاری ١٩٢٦ د. ئاراس بە باڵوێزی ئینگلیزی لە ئەنقەرە راگەیاند کە حکومەتی ئەنقەرە رازیە کە ١٠٪ی نەوتی عێراقی بۆ ماوەی ٢٥ ساڵ بدرێتێ، بەلأم لەپاشان لە ٦/٥ تورکیاو ئینگلیز رێککەوتن کە لەبری بەشە نەوت سەد هەزار پاوەند بەتورکیا بدرێ. بەم جۆرە پرسی مووسڵ کۆتایی پێهات [٢٢]. ئەمەو هەر لەهەمان مانگ وەفدی عێراق و تورکیا و بەریتانیا لە ئەنقەرە کۆبونەوەو بڕیار لەسەر دابەشکردنی کوردستان درا.

تورکیا ئەو بەشە کوردستانیش بە بەشێك لە تورکیا دەزانێ، پاش لەدەست دانی ئەو بەشەی وڵاتی کورد وتی: ئێمە ئەو قوربانیەمان (رازی بوون بە داگیرکردن و دابەشکردنی ویلایەتی موسڵ لە لایەن عەرەب و ئینگلیز) بەرامبەر بە دۆستایەتی لە لەگەڵ ئینگلیزو ئاشتی لەگەڵ عێراقدا [٢٣]. ئەمەو وەك تاکتیکێك لیژنەی لێکۆلینەوە لەمەسەلەی موسڵ، بڕیاریان دابوو کە ئەگەر بێتو عێراق گەرەنتیو بەڵێنی بەهێز نەدا بۆ کوردان کە ئیدارەیەکی ناوخۆی سەربەخۆ دابمەزرێنن، ئەوا لەپاش چوار ساڵ لە

قەبوڵكردنی رێكەوتنی ئینگلیزو عێراق و نەمانی دەسەلاتی كۆمەڵەی گەلان لەسەر عێراق ئەوا زۆربەی كوردەكان بە چاكتر دەزانن بگەڕێنەوە ژێر ئیدارەی توركیا لەوەی ژێر دەستەی حكومەتی عێراق بمێنێتەوە [٢٤]. بەلاّم وەك ئەحمەد موختار وتەنی:

ئەم قەڕارەی عوسبەیەی خەڵكی ئەڵێن بۆ كورد ئەبێ
هەر قسەی ڕووتە و قسەش ناچێتە نێو گیرفانەوە

هەر بۆیە بە رەزامەندی هەموو زلهێزەكان راستەوخۆ یان نا راستەوخۆ لە ١٩٢٦/٧/١٨ مەسەلەی داگیركردن و دابەش كردنی كوردستان بوو بەڕاستیەكی حەتمی بەسەر كورد سەپێندرا. لە توركیا بەپێی دەستوری سزای تورك ژمارە(٨٨) هەموو شتێك دژ بە توركیا قەدەغەكراو هیچ حسێبێكیش بۆ كورد وەك كەمایەتیەكی نەتەوەیی نەكرا، پاش ئەوەی كورد لە دژی ئەو داگیركردنەو دابەش كردنە و سیاسەتی لادینی توركیا راپەرین، هەموو دەوڵەتە زلهێزەكان وەك یەكێتی سۆڤیەت و فەرەنساو ئینگلیز هەروەها ئێران بوونە یەك بەرە بۆ لەبەین بردنی شۆڕشی كورد. بەڕەسمیش لەپاش كوژاندنەوەی راپەڕینی شێخ سەعیدی پیران بەپێی ئەو بەندانەی دەستوری توركیا ١٤٠، ١٤١، ١٤٢، ١٦٣ زمانی كوردی قەدەغەكرا [٢٥]. دەوڵەتی (عێراقی عەرەبیش) هەرچ راپەڕینێك لە باشوری كوردستان كرابێ بە پاڵپشتی ئینگلیز سەركوتی كردووە.

پەراوێزو سەرچاوەکان

١. لازاریف، المسأله الکردیه، ص٢٧١.

٢. سەرچاوەی پێشوو.

٣. قاسملۆ کوردستان و کورد، لا:٥٥.

٤. گۆڤاری رۆژی نوێی ١٩٦٠ و رۆژنامەی رابوون ژ ١٢، ١٩٩٤.

٥. حیکمەت محمەد کەریم، شۆرشی نەگۆرو جیهانی گۆڕد

٦. لە دیدی سۆڤیەت راپەرینەکەی ١٩٢٥ راپەرینێکی (کۆنەپەرستی) بووە ئینگلیز دەستی لەو راپەرینە هەبووە. بۆ رەددی ئەو رایەی سۆڤیەت و مارکسیەکان بروانە (مارکسیەت و دیموکراسیەت بۆ کورد دوو رووی یەکشت بوون).

٧. محسن العبیدي، التطورات السیاسیة الداخلیة في ترکیا.

٨. ادموندز،کرد، ترك، عرب، ص٢٨٢.

٩. قاسملۆ، لا: ٧٨/٧٩.

١٠. سەرچاوە پێوو، لا: ٥٧.

١١. لازاریف، المسألة الکردیة.

١٢. محمد شیرزاد، نچال الاکراد.

١٣. د.جمال نەبەز، کوردستان و مەسەلەی کورد.

١٤. محمد شیَرزاد، نضال الأکراد.

١٥. رۆژنامەی رابوون، ژ(٤).

١٦. قاسملۆ، لا٧٩.

١٧. ادمونز، کرد، ترك، عرب ص٢٦٨.

١٨. قاسملۆ، لا٧٩.

کوردستانیش لەر ێگای کۆمەڵی گەلانەوە داگیربکات، بەڵام موسڵ ناوچەیەکی نەوتی بوو

١٩.سەرچاوەی پێشوو، لا٨٠.

٢٠.سەرچاوەی پێشوو، لا٨٠.

٢١.لازاریف، المسألة الكردية، ص٢٧٤.

٢٢.کمال نۆقە، کرۆنۆلۆجیای مەسەلەی موسڵ، لا ٧٥.

٢٣.سەرچاوەی پێشوو.

٢٤.ادمونز، ص٢٦٨.

٢٥. گۆڤاری بانگی هەق، ژ(١) ١٩٩١.

کورتەی باسەکە

لەم نوسینەدا سێ راستی زۆر گرنگ پێکراون:

١. جیاکردنەوەی دەولـەتی عوسمـانی ئیسـلامیو دولـەتی عوسمـانی (ئیتحـادی)و تورکیـای لادینـی. بەنـەزەری ئێمـە دوای ئـەوەی گروپیئیتحـاد و تەرەقیلـە ڕێگـای کودەتاکەی ١٩٠٨ بوون بە حاکمی دەوڵەتی عوسمانی مەسەلەی ئیسلام و دەوڵتیـان (بە نهێنی) لەیەك جیا کردەوە. دەوڵەتی عوسمانی ئیسـلامی ڕاگەیانراو گۆڕدرا. لـە ڕووی قەومیش هەرچەندە ئیتحادیەکان تەبەنی ناسیۆنالیستی تورکیایـان کـرد بـەلاَم لـە راسـتیدا هـەروەك چـۆن گروپێکـی ئیسـلامی نـەبوون (کەبانگەشـەیان دەکـرد) بەهەمان شێوەش مەبەستیان نەبوو خزمەتی تورك و بەرژەوەندی تورك بکەن چونکە سەرکردەکانی ئەو گروپە بەرەسەن کەمیان تورك بوون هەر بـۆ نمونـە ئـەنوەر پاشـا کوڕی جولەکەیەکی هەڵگەڕاوە لە ئیسلام بوو، جـاویت پاشـا جولەکـەی دۆنمـە بـوو، قەرەسۆ جولەکەی ئیسپانی بوو، تەلعەت پاشا غەجەری بوو، ئەحمەد رەزا شا نیـوە چەرکـەزیو نیـوە مەجـەری بـوو (بڕوانـە، د. یوسـف القرضـاوي الحلـول المسـتوردة ص١٥٢) هەرچی مستەفا کەمال بوو تاکو ئێستاش بە تەواوی نازانرێ کـە بەرەسـەن تورك بوبێ (بڕوانە د. عبدالله عزام المنارة المفقودة) هەرچی فەیلەسوفی تۆرانیـەتیش بوو - زیاء الب کـوك - بـە رەسـەن کـورد بـوو (تەماشـای د. کـەمال مەزهـەر، چـەند لاپەرەیەك....بکە).

٢. بـەواتا ئـەو گروپـە، ماسـۆنی بـوون و تـەواو لـە ڕاژەی یەهودیـەت و نەسـرانیەت دابـوون بـە جۆرێـك کەسـێکی وەك مستـەفا کـەمال هــەر بـەروخاندنی یـەکجارەکی خەلافەتی ئیسلام دڵی ئاوی نەخواردەوە، هەر بۆیە لەسەرەمەرگ بۆ ئەوەی ئیسپات بکات کە نەك تورك نیـیە بەڵکو دژی بـەرژەوەندیو شـکۆی تورکـە، داوا لـە پێرسـی

لۆرینی سەفیری ئینگلیز لە ئەنقەرە دەکات کە ببێ بە سەرۆکی تورکیا لە پاش مردنی خۆی (بڕوانە: الرجل الصنم)

٣. لە قۆناغی فەرمانداری ئیتحادیەکان ١٩٠٨-١٩١٨ پرۆژەی لە ناوبردنی خەلافەتی ئیسلامیو بەتورکی کردن و داگیرکردنی کوردستان و ناسنامەی قەومی نەخشەی بۆ کێشرا.

لە قۆناغی دوای جەنگی یەکەمی جیهان، جێبەجێ کردنی پرۆژەکە دەستی پێکرد. لەو قۆناغەدا، یەکەم هەنگاوی کاری داگیرکەرە هاوپەیمانەکان دابەش کردنی دەوڵەتی عوسمانی خاکی کوردستانی عوسمانلی بوو. سەبارەت بە دابەش کردنی کوردستانەوە، دەوری هاوپەیمانەکان -تاکە- رۆڵ و فاکتەر نەبوو بەڵکو دەمارگیریو شۆڤینیەت و سەراتی تورك و عەرەبیش (یەهودیەت و سەلیبیەت ئاڕاستەی دەکردن) رۆڵی ئەگریسی خۆیان لەو کردارە نامرۆڤانەیەدا بینی. لایەنی سێیەمیش کە دەورێکی لاشعوریو ناڕاستەوخۆی بینی لەو کردارەدا، عەقڵیەتی دەسەلاتی کورد بوو. رووناکبیرو سەرکردە خێڵەکیەکانی کورد تەواو لە هەردوو کارکتەری سامونیل بیکێت: فلادمیرو ئیستراکۆن، دەچوون. ڕوناك بە بیرە قەومیەکان چاوەڕێبوون دەسەلاتی داگیرکەری ئینگلیزو فەرەنساو سۆڤیەت ببن بە گۆدۆ هەرچی سەرکردە خێڵەکیەکانیش بوون چاوەڕێبوون مستەفا کەمال ببێ بە گۆدۆ، بەڵام ئێستاشی لە گەڵدابێ ئەو دوو گرۆپە هەر لە چاوەڕێی گۆدۆ، بەڵام گۆدۆ هەر نەهات و هەرگیز نایەت !!!

ناوەرۆك